

Pellegrino dal Colle, *Vechtende vrouwen*, Ca. 1747-1812. Rijksmuseum, Amsterdam.

Leidschrift

Verhuld in het verleden
Vrouwelijke criminaliteit door de eeuwen heen

Jaargang 37, nummer 1, februari 2022

Colofon

Kernredactie:

Michiel Bevaart
Max Boeré
Tim Paling
Emma Sow
Marijn Versteegen

Redactie:

Dr. Carolien Stolte
Stijn Berger
Wander van den Bos
Nora Duijm
Koen Klein
Caroline Kreeft
Rajae el Morabet Belhaj
Quin Nugteren
Chaja Ringoet
Maurice Roubos
Thijs Scherjon
Lot Schuijjer
Sjors Stuurman
Sem Tuitert
Pim Pluk Voerman
Jan Douwe Westhove

Lay-out en kaftontwerp:

Redactie

Secretariaat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Zet- en drukwerk:

Ridderprint B.V. Ridderkerk

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C.A.P. Antunes
Dr. J. Augusteijn
Dr. M.J. Janse
Prof. dr. H.J. Paul
Prof. dr. J.S. Pollmann
Prof. dr. H. te Velde

Illustraties:

De redactie heeft getracht zoveel mogelijk bestaande auteursrechten op illustratiemateriaal te respecteren. Eventuele rechthebbenden kunnen zich wenden tot de redactie.

© 2022 Stichting Leidschrift, Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0923-9146. Jaargang 37, nummer 1, februari 2022

Leidschrift verschijnt drie maal per jaar. Nummers zijn verkrijgbaar in fysieke en digitale vorm via www.leidschrift.nl. Prijzen vindt u elders in dit nummer. Een jaarabonnement (2022) kost €21,- (studenten €18,-). Het abonnement kan elk gewenst moment ingaan en wordt automatisch verlengd. Opzeggingen dienen drie maanden voor het verschijnen van een nieuw nummer schriftelijk te worden ingediend.

Inhoud

Redactioneel	5
Manon van der Heijden Introductie. Criminaliteit en gender 1600-1800	7
Ariadne Schmidt Migratie, mobiliteit en criminaliteit van vrouwen in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd	25
Jeannette Kamp Criminaliteit, gender en <i>das Haus</i> in vroegmodern Frankfurt	45
Sanne Muurling Diefstal en gender in vroegmodern Bologna	61
Rozemarijn Tamus Ook <i>zij</i> slaat wel eens terug. Vrouwencriminaliteit in Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw	81
Personalia	99
Mededelingen	101
Eerder verschenen	103

RIDDERPRINT

Dé specialist in het drukken van proefschriften

Ook voor al uw:

- Wetenschappelijke boeken
- Genealogische boeken
- Almanakken
- Jaarverslagen
- Jaarboeken
- Romans
- Poëzieboeken

Pottenbakkerstraat 15-17
2984 AX Ridderkerk

T 0180 463962
F 0180 415471

E info@ridderprint.nl
I www.ridderprint.nl

Beste lezer,

In deze eerste editie van dit jaar besteden wij aandacht aan de geschiedenis van vrouwelijke criminaliteit. Hoewel de aanname dat vrouwen slechts een marginale rol speelden binnen de criminele geschiedenis lange tijd leidend is geweest in historisch onderzoek, lijkt hier de laatste jaren langzaam verandering in te komen. Recente publicaties over het thema hebben tot nieuwe inzichten geleid en bieden veel potentieel voor nieuw onderzoek. Met dit nummer hopen wij in te spelen op deze ontwikkeling en onze lezers kennis te laten maken met deze geschiedenis.

De artikelen in dit nummer zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op recente publicaties in het kader van het Leidse onderzoeksproject *Crime and Gender in Comparative Perspective*. De auteurs presenteren hier aan de hand van diverse casussen hun belangrijkste bevindingen en komen vervolgens tot verrassende conclusies over de aard, frequentie en de rol van vrouwelijke criminaliteit in vroegmodern Europa. Ze bieden daarmee een breed en actueel overzicht van de stand van zaken binnen het onderzoeksgebied. De editie wordt afgesloten met een vernieuwend studentenartikel waarmee het grote potentieel voor nader onderzoek binnen dit fascinerende thema nogmaals wordt onderstreept.

De redactie wenst u veel leesplezier!

Introductie

Criminaliteit en gender 1600-1800

Manon van der Heijden

Inleiding

Volgens de *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* van 2021 is slechts 15 procent van de verdachten en 13 procent van de veroordeelden in Europa een vrouw. Al vanaf het einde van de negentiende eeuw geven statistieken over criminaliteit aan dat slechts een klein percentage van de criminaliteit door vrouwen wordt gepleegd. De reden voor dit lage percentage wordt door criminologen vaak gezocht in de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen en verschillende genderrollen in het publieke leven.¹ Het gegeven dat vrouwen minder bewegingsvrijheid hebben en minder mogelijkheden om een publiek leven te leiden, zou leiden tot minder criminaliteit en tot een mildere behandeling van vrouwen door politie, openbare aanklagers en rechters. Daarnaast wordt er in de literatuur over vrouwencriminaliteit aangenomen dat de verschillen tussen mannen en vrouwen consistent en onveranderlijk zijn.² Historici en criminologen beschouwden vrouwelijke criminaliteit daarom als minder belangrijk en richtten hun aandacht vooral op verklaringen voor mannelijke criminaliteit.

Maar is het terecht dat vrouwelijke criminaliteit en genderverschillen zo weinig aandacht krijgen? Verschillende criminaliteitshistorici wezen de afgelopen decennia op hoge percentages vrouwelijke criminaliteit in vroegmoderne steden in Frankrijk, Engeland, Schotland, Duitsland en Nederland.³ Vrouwen bleken niet alleen een veel prominentere rol te hebben

¹ *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics 2021, Sixth Edition* (<https://wp.unil.ch/europeansourcebook/data-base/6th-edition/>).

² F. Adler en H.M. Adler, *Sisters in Crime: The Rise of the New Female* (New York 1975); O. Pollak, *The Criminality of Women* (Baltimore 1950); M.L. Arnot en C. Osborne, *Gender and Crime in Modern Europe* (Londen 1999); M. Silvestry en C. Crowther-Dowey, *Gender & Crime: Key Approaches to Criminology* (Los Angeles 2008) 9, 26, 191; M.D. Burkhead, *The Search for the Causes of Crime: A History of Theory in Criminology* (Londen 2006) 50; F. Heidensohn, *Crime and Society* (Londen 1996).

³ A. Farge, *Délinquance et criminalité: Le vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1974); M. Feeley en D. Little, 'The Vanishing Female: The Decline of Women in the Criminal Process, 1687-1912', *Law and Society Review* 25 (1991) 719-757; M. Feeley, 'The Decline of Women in the Criminal Process: A Comparative History', *Criminal*

in de misdaad, maar daarnaast waren hun misdrijven niet beperkt tot typische vrouwendelicten, zoals kindermoord, hekserij en prostitutie. Vrouwen pleegden, net als mannen, veelvuldig vermogensdelicten en soms ook geweld.⁴ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat in West-Europa tussen 1600 en 1900 ongeveer 20 tot 50 procent van de diefstalen door vrouwen werd gepleegd.⁵ Ter vergelijking: in 2015 waren vrouwen over het algemeen slechts verantwoordelijk voor 15 procent van de niet ernstige diefstallen.⁶ Uit recent onderzoek op basis van het Leidse onderzoeksproject *Crime and Gender in Comparative Perspective 1600-1800*, blijkt dat er in West-Europa in de vroegmoderne periode veel grotere variëteit bestond in het aandeel van vrouwen in de criminaliteit. Sterker nog, in de zeventiende en achttiende eeuw was het percentage vrouwen onder de vervolgdgen in Hollandse steden zelfs

Justice History 15 (1994) 235-274; M. van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse in 18e-eeuws Rotterdam: De verschillen tussen vrouwen en mannencriminaliteit tussen 1700 en 1750', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 1-36; P. King, *Crime and the Law in England: Remaking Justice from the Margins* (Cambridge 2008); A. Kilday, *Women and Violent Crime in Enlightenment Scotland* (Rochester 2007); P. Spierenburg, *A History of Murder: Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present* (Cambridge 2008) 117.

⁴ J.M. Beattie, *Crime and the Courts in England 1660-1800* (Oxford 1986); G. Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör: Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt* (Bonn 1991); Feeley, 'The Decline of Women in the Criminal Process'; Van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse in 18e-eeuws Rotterdam'; King, *Crime and the Law*; L. Zedner, *Women, Crime and Custody in Victorian England* (Oxford 1991).

⁵ Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 178; Feeley, 'The Decline of Women in the Criminal Process', 235; H. Wunder, 'Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit. Überlegungen aus der Sicht der Geschlechtergeschichte' in: O. Ulbricht ed., *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 39-62; J. Eibach, 'Städtische Gewaltkriminalität im Ancien Régime: Frankfurt am Main im europäischen Kontext', *Zeitschrift für Historische Forschung* 25 (1998) 359-382.; P. Wettmann-Jungblut, 'Modern times, Modern Crimes? Kriminalität und Strafpraxis im badischen Raum 1700-1850' in: R. Habermas en G. Schwerhoff eds., *Verbrechen im Blick. Perspektiven der neuzeitlichen Kriminalitätsgeschichte* (Frankfurt 2009) 148-181; M. van der Heijden, *Women and Crime in Early Modern Holland* (Leiden/Boston 2016).

⁶ *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics 2021* (periode 2011-2016), 206 (<https://wp.unil.ch/europeansourcebook/data-base/6th-edition/>).

opmerkelijk hoog. In Amsterdam, Rotterdam en Leiden bestond in deze periode 20 tot 50 procent van de veroordeelden uit vrouwen.⁷

De vraag is hoe de hoge percentages in sommige regio's in vroegmodern West-Europa zijn te verklaren en waarom er grote variëteit binnen Europa was te zien. In dit themanummer laten de artikelen van Jeannette Kamp, Sanne Muurling, Ariadne Schmidt en Roos Tamis zien dat het aandeel van vrouwen in de criminaliteit tussen ca. 1450 en 1800 sterk samenhangt met de specifieke regionale en stedelijke context waarin vrouwen leefden. In deze inleiding zal ik een overzicht geven van de factoren die een rol speelden in regionale verschillen in vrouwencriminaliteit in vroegmodern West-Europa. Eerst zal ik kort ingaan op het wetenschappelijke debat over de zogenaamde 'vanishing female'; het idee dat vrouwen vóór 1800 net zo crimineel waren als mannen, maar dat hun rol kleiner werd na de industrialisatie. Daarna bespreek ik de discussie onder historici over het belang van publieke rollen van mannen en vrouwen. Ten slotte ga ik in op de verschillende factoren en laat ik zien hoe de artikelen in dit themanummer bijdragen aan het wetenschappelijke debat over vrouwencriminaliteit voor 1800.

De 'vanishing female'

Het hoge percentage vrouwencriminaliteit in de zeventiende en achttiende eeuw heeft tot een academisch debat geleid over de trends in vervolgte criminaliteit van mannen en vrouwen. Criminoloog Malcom Feeley zwengelde het debat aan met een gedurfde these die hij de 'vanishing female' noemde. Op basis van data uit verschillende Europese landen stelde hij dat het aandeel van vrouwen in de criminaliteit vanaf ca. 1750 daalde als gevolg van toegenomen patriarchale verhoudingen.⁸ Volgens Feeley waren vrouwen daarvoor net zo crimineel als mannen, maar na de industrialisatie en de

⁷ M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in vroegmodern Holland* (Amsterdam 2016); A. Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden/Boston 2020); J.M. Kamp, *Crime Gender and Social Control in Early Modern Frankfurt am Main* (Leiden/Boston 2019); S. Muurling, *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna* (Leiden/Boston 2020).

⁸ Feeley en Little, 'The Vanishing Female'; Feeley, 'The Decline of Women in the Criminal Process'.

opkomst van het kostwinnersmodel werden zij van de arbeidsmarkt verdreven en speelde hun leven zich daarna voornamelijk in het huishouden af. Verschillende historici hebben belangrijke bedenkingen geuit bij Feeley's idee van de 'vanishing female'.⁹ Op basis van zijn onderzoek naar Londen in de achttiende en negentiende eeuw concludeerde Peter King dat er geen sprake was van een sterke daling in deze periode, maar juist van continuïteit.¹⁰ Ook Nederlands onderzoek naar stedelijke criminaliteit in de achttiende en negentiende eeuw wees eerder op continuïteit dan een sterke daling. Tussen 1750 en 1838 bleef het aandeel van vrouwen in de vervolgingen hoog.¹¹ Het verband tussen industrialisatie en een lange termijn daling van vrouwelijke misdadigheid wordt inmiddels door historici en criminologen verworpen. Wanneer het percentage vrouwen in de veroordelingen ging dalen, is niet duidelijk, maar waarschijnlijk gebeurde dit pas in de tweede helft van de negentiende eeuw of nog later.¹²

De discussie raakte een dieper liggend probleem, namelijk de sterke focus op kwantitatieve analyse van criminaliteit in de periode tussen 1600 en 1900. Die nadruk leidde tot algemene onder-representatie van vrouwelijke criminaliteit in historische studies. Garthine Walker verwoordde dit in 2003 zo: "What tends to happen is that women are counted, and as being a minority of offenders, are subsequently *discounted* as unimportant".¹³ De Duitse historicus Gerd Schwerhoff had vergelijkbare bezwaren.¹⁴ Een kwalitatieve benadering zou een meer genuanceerd beeld geven van vrouwelijke delinquentie en beter zicht bieden op de sociaaleconomische en

⁹ C. Emsley, *Crime and Society in England, 1750-1900* (Londen 1996) 152; M.L. Arnot en C. Osborne, 'Why Gender and Crime? Aspects of an International Debate' in: M.L. Arnot en C. Osborne eds., *Crime and Gender in Modern Europe* (Londen 1999) 1-43, aldaar 8; King, *Crime and the Law*; Van der Heijden, *Women and Crime*, 13-17.

¹⁰ King, *Crime and the Law*, 220.

¹¹ M van der Heijden en V. Koningsberger, 'Continuity or Change? The Prosecution of Female Crime in the Eighteenth- and Nineteenth-Century Netherlands', *Crime, History & Societies* 17 (2013) 101-127.

¹² M. Pluskota, 'Petty Criminality, Gender Bias, and Judicial Practice in Nineteenth-Century Europe', *Journal of Social History* 51 (2018) 717-735.

¹³ G. Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge 2003) 4. Zie ook: . Schmidt en M. Pluskota, 'Gevaarlijke vrouwen, misdadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900', *Stadsgeschiedenis* 8 (2013) 60-77.

¹⁴ Gerd Schwerhoff, *Aktenkundig und gerichtsnotorisch. Einführung in die Historische Kriminalitätsforschung* (Tübingen 1999) 149-166.

culturele omstandigheden die hun criminele gedrag veroorzaakten. Dit type studies toonde aan dat vrouwen doorgaans dezelfde delicten pleegden als mannen, maar het onderzoek staat nog in de kinderschoenen. De resultaten van het *Crime and Gender* project en de artikelen in dit themanummer laten zien dat de combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve analyse bijdraagt aan een beter beeld van vrouwencriminaliteit voor 1800.

Publieke rollen en gender verschillen in criminaliteit

Een tweede punt van discussie betreft de relatie tussen genderverschillen in vervolgte criminaliteit en de praktijken van mannelijke en vrouwelijke publieke rollen. Historici verklaren de genderpatronen in vervolgte criminaliteit doorgaans vanuit twee veronderstellingen. Ten eerste zouden vrouwen minder en ander misdadig gedrag vertonen dan mannen, omdat zij een minder publiek leven leiden: het leven van vrouwen speelde zich vooral binnenshuis af, terwijl mannen veel meer vrijheid hadden om deel te nemen aan publieke en criminele activiteiten. Ten tweede zouden genderideologieën leiden tot de veronderstelling dat vrouwen per definitie minder crimineel zijn. Dit vooroordeel was terug te zien in de criminele procedures. Vrouwen werden namelijk minder snel verdacht en kregen veel minder zware straffen dan mannen.¹⁵ Historici die het concept van publieke rollen gebruiken, richten zich meestal op de negentiende eeuw, omdat vanaf toen het onderscheid tussen publieke en private sferen zou hebben geleid tot genderpatronen in criminaliteit. Feeley's 'vanishing female' is een voorbeeld van zo'n redentatie.¹⁶ Maar het onderscheid tussen publieke en private sferen

¹⁵ R.B. Shoemaker, *Gender in English Society 1650-1850: The Emergence of Separate Spheres?* (Londen 1988); Zedner, *Women, Crime, and Custody*; Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*; U. Rublack, *The Crimes of Women in Early Modern Germany* (Oxford 1999); D. Palk, *Gender, Crime and Judicial Discretion, 1780-1830* (Suffolk 2006); King, *Crime and the Law*; Spierenburg, *A History of Murder*.

¹⁶ Feeley en Little, 'The Vanishing Female'; Feeley, 'The Decline of Women in the Criminal Process'; Zedner, *Women, Crime and Custody*; Palk, *Gender, Crime and Judicial Discretion*; C. Emsley, 'Review of Deirdre Palk' *Crime History & Societies* 12 (2008) 130-131.

is ook toegepast op de vroegmoderne periode, ervan uitgaand dat vrouwen veel meer aan huis waren gekluisterd en vaker binnenshuis hun werk deden.¹⁷

Het concept van publieke en private sferen bleek ook problematisch. Ten eerste omdat de dagelijkse praktijk van mannen en vrouwen er heel anders uitzag en die strikte scheiding niet op die manier bestond.¹⁸ Robert Shoemaker wees er terecht op dat historici een onderscheid moeten maken tussen normen over genderrollen en hun daadwerkelijke rollen in het dagelijkse leven. Ondanks heersende opvattingen over het huiselijke en passieve karakter van vrouwen, speelde het leven van vrouwen zich zowel binnenshuis als in het openbaar af op markten, in werkplaatsen, in de straat, in kroegen, in openbare gebouwen, of instellingen van armenzorg en andere publieke voorzieningen.¹⁹ Er is daarnaast een fundamenteeler probleem met het concept van publieke en private sferen: in de vroegmoderne periode waren publiek en privé veel meer vermengd dan nu het geval is. Met het concept 'das offene Haus' stelt Joachim Eibach dat een sterke scheiding tussen privé en publiek niet bestond, omdat er een sterke overlap was van zogenaamde publieke of private ruimtes en activiteiten. Het werk van

¹⁷ Shoemaker, *Gender in English Society*; R.B. Shoemaker, *Prosecution and Punishment: Petty Crime and the Law in London and Rural Middlesex, c.1660-1725* (Cambridge 1991); Arnot and Osborne, *Gender and Crime*, 23-24; U. Rublack ed., *Gender in Early Modern German History* (Cambridge 2002).

¹⁸ Shoemaker, *Gender in English Society*, 311; J. Kermode en G. Walker eds., *Women, Crime and the Courts in Early Modern England* (Chapel Hill 1994); Arnot en Osborne, *Gender and Crime*, 23; Eibach, *Frankfurter Verböde: Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert* (Paderborn 2003); S. Menchi en D. Quagliani eds., *I tribunali del matrimonio* (Bologna 2006); A.Vickery, 'Golden age to separate spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *The Historical Journal* 36 (1993) 383-414.

¹⁹ J. Eibach, 'Der Kampf um die Hosen und die Justiz. Ehekonflikte in Frankfurt im 18. Jahrhundert' in: S. Kesper-Biermann en D. Klippel eds., *Kriminalität in Mittelalter und Früher Neuzeit. Soziale, rechtliche, philosophische und literarische Aspekte* (Wiesbaden 2007) 167-188; J. Eibach, 'Das offene Haus. Kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit', *Zeitschrift für historische Forschung* 38:4 (2011) 621-664; Shoemaker, *Gender in English Society*, 313; H. Wunder, *He is the Sun, She is the Moon: Women in Early Modern Germany* (Cambridge MA 1998); Rublack, *The Crimes of Women*; A. Jacobson Schutte, T. Kuehn en S. Seidel Menchi eds., *Time, Space and Women's Lives in Early Modern Europe* (Kirksville 2001); D. Wright, 'Female Crime and State Punishment in Early Modern Japan', *Journal of Women's History* 16 (2004) 11-28; Walker, *Crime, gender and social order*; Van der Heijden, *Women and crime*.

mannen en vrouwen vond vaak plaats in of rond het huis en gezagsdragers bemoeiden zich met zowel het gedrag van mensen in het openbaar als hun gedrag thuis in de huiselijke sfeer.²⁰ De dichotomie publiek-privé is extra problematisch voor de studie naar criminaliteit, omdat delicten op allerlei soorten plekken werden gepleegd, en niet elke locatie is gemakkelijk te oormerken als publiek of privaat. Overspel of voorechtelijke seksualiteit speelden zich meestal af binnenshuis, maar werden gezien als vergrijpen die de openbare orde verstoorden en publiekelijk door kerkelijke en wereldlijke autoriteiten moesten worden aangepakt. Dienstmeiden werkten in huis en hun werkplek was vaak ook de plaats waar zij woonden, maar zij waren tegelijkertijd vaak alleenstaande migranten die zonder steun van familieleden een zelfstandig leven leidden en reisden.²¹ Kortom, de dichotomie publiek-privé is niet voldoende als verklaring voor verschillen tussen vrouwen- en mannencriminaliteit.

In het huidige onderzoek naar genderrollen en criminaliteit in de vroegmoderne periode gebruiken sommige historici daarom het begrip *agency*, waarmee ze doelen op de reikwijdte en mogelijkheden van mannen en vrouwen om activiteiten te ondernemen en de variëteit van deze activiteiten. Om te kunnen achterhalen waarom en hoe vrouwen criminaliteit pleegden, zijn de specifieke context en de omstandigheden waarin zij keuzes konden maken van belang.²² Welke omstandigheden bepaalden hogere of juist lagere deelname van vrouwen aan criminele activiteiten? Hieronder probeer ik op deze vraag een antwoord te geven door te kijken naar een viertal factoren: 1. Morele en juridische normen 2. Urbanisatie 3. Familiepatronen en arbeidsparticipatie 4. Levensstandaard.

Morele en juridische normen

Genderverschillen in vervolgd criminaliteit hangen per definitie samen met normen en waarden die per periode en regio verschilden. Morele en juridische

²⁰ Eibach, 'Das offene Haus'.

²¹ S. Muurling en M. Pluskota, 'The Gendered Geography of Violence in Bologna, 17-19th Centuries' in D. Simonton ed., *Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (Abingdon 2017) 153-163.

²² S. Muurling, M. Pluskota en M. van der Heijden, 'Introduction: Women and Crime in History' in: M. van der Heijden, M. Pluskota en S. Muurling eds., *Women's Criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 1-25.

normen over het gedrag van mannen en vrouwen hadden invloed op hun rollen in het dagelijkse leven, hun activiteiten en hun gelegenheid om overtredingen te begaan.²³ Morele en juridische normen leidden ook tot een vooringenomen vervolgingsbeleid, vooral ten aanzien van seksueel gedrag en religieuze aangelegenheden. In de zestiende en zeventiende eeuw groeide de controle van autoriteiten op seksueel gedrag en religieuze overtuiging in zowel katholieke als protestantse landen. Vrouwen waren hierbij sneller verdacht en werden harder aangepakt.²⁴ De dubbele moraal in vervolgingsbeleid is een gedeeltelijke verklaring voor de soms hoge criminaliteitscijfers voor vrouwen. Strengere vervolging van hekserij en dubbele standaarden voor seksueel gedrag, zoals overspel, resulteerden direct in meer veroordelingen van vrouwen.²⁵ Die dubbele moraal was soms vastgelegd in de wetgeving. Zo bepaalden de Staten van Holland in 1580 dat vrouwen zwaarder werden bestraft voor overspel dan mannen.²⁶ Andersom werden mannen sneller verdacht van gewelddelicten. Volgens Martin Wiener nam in Engeland in de achttiende en negentiende eeuw de vervolging van geweld tegen mannen sterk toe door nieuwe normen over familiewaarden, huiselijk geweld en kindbescherming.²⁷

²³ P. Viazzo, 'What's So Special About the Mediterranean? Thirty Years of Research on Household and Family in Italy', *Continuity and Change* 18 (2003) 111-137, aldaar 117.

²⁴ G. Schwerhoff, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität im frühneuzeitlichen Köln: Fakten und Fiktionen' in: O. Ulbricht ed., *Von Huren und Rabenmüttern: weibliche Kriminalität in der frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 83-115, aldaar 91; Van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse in 18e-eeuws Rotterdam', 16.

²⁵ Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*; Schwerhoff, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität im frühneuzeitlichen Köln'; W. Behringer, 'Weather, Hunger, Fear: The Origins of the European Witch Hunts in Climate, Society and Mentality', *German History* 13 (1995) 1-27; B.P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (New York 1987); J.B. Durrant, *Witchcraft, Gender, and Society in Early Modern Germany* (Leiden 2007).

²⁶ M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland: Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht* (Amsterdam 1998) 114-116.

²⁷ M.J. Wiener, 'The Victorian Criminalization of Men' in: P. Spierenburg ed., *Men and Violence: Gender, Honor and Rituals in Modern Europe and America* (Columbus 1998) 197-212; Spierenburg, *A History of Murder*; R. Muchembled, *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present* (Malden 2012); M. van der Heijden en M. Pluskota, 'Leniency or Toughening? The Prosecution of Male and Female Violence in 19th Century Holland', *Journal of Social History* 49 (2015) 149-167; J.C. Brown en R.C. Davis, *Gender and Society in Renaissance Italy* (Londen 1998) 21-23; T. Dean, 'Theft

Niet alleen het vervolgingsbeleid, maar ook het juridische systeem zelf had invloed op vervolging van mannelijke en vrouwelijke criminaliteit. Verschillende type rechtbanken – lager en hoger, lokaal en centraal, seculier of kerkelijk – vervolgden verschillende soorten criminaliteit of gedrag en hanteerden verschillende procedures. Over het algemeen werd het grensoverschrijdende gedrag van vrouwen vaker berecht door lagere rechtbanken of minder formele vormen van (conflict)regulering.²⁸ Daarnaast vormden aangiftebereidheid en de toegankelijkheid en het gebruik van rechtbanken een rol in de vervolgingsverschillen tussen mannen en vrouwen. Martin Dinges betoogde dat de stedelijke bevolking tijdens de vroegmoderne periode de juridische instituten of vormen van conflictregulering inzetten als instrument van sociale controle.²⁹ Uit een vergelijkend onderzoek naar verschillende vormen van regulering en vervolging in vroegmodern Holland blijkt dat vrouwen vaker voorkwamen in de registraties van lagere of meer toegankelijke rechtbanken, zowel als aanklager als verdachte.³⁰ De vervolgde criminaliteit van mannen en vrouwen is dus een optelsom van daadwerkelijk gepleegde criminaliteit, vervolgingsbeleid, aangiftebereidheid en toegankelijkheid en gebruik van rechtbanken.

Urbanisatie

Een tweede cruciale factor die het aandeel van mannen en vrouwen in de vervolgde criminaliteit kan verklaren, is de mate van urbanisatie. Op basis van zijn onderzoek naar criminaliteit in vroegmodern Engeland was John Beattie de eerste historicus die constateerde dat de bijdrage van vrouwen aan

and Gender in Late Medieval Bologna' *Gender & History* 20 (2008) 399-415, aldaar 400; S.K. Cohn, *Women in the Streets: Essays on Sex and Power in Renaissance Italy* (Baltimore 1996) 35-37.

²⁸ Gray, *Crime, Prosecution and Social Relations: The Summary Courts of the City of London in the Late Eighteenth Century* (Basingstoke 2009) 9, 170-171; Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*; Shoemaker, *Gender in English Society*, 292; C. Williams, 'Counting Crime or Counting People: Some Implications of Mid-Nineteenth Century British Police Returns' *Crime, History & Societies* 4 (2000) 77-93; King, *Crime and the Law*, 202-210.

²⁹ M. Dinges, 'The Uses of Justice as a Form of Social Control in Early Modern Europe' in: H. Roodenburg en P. Spierenburg eds., *Social Control in Europe: Volume 1, 1500-1800* (Columbus 2004) 159-175.

³⁰ M. van der Heijden, 'Women, Violence, and Urban Justice in Holland, 1600-1838', *Crime, History & Societies* 17 (2013) 71-100.

criminaliteit veel hoger lag in steden dan op het platteland. Door gebrek aan sociale en economische steun vanuit de traditionele gemeenschap zouden vrouwen in de stad een meer onafhankelijk, publiek en risicovol leven leiden.³¹ Franse historici Arlette Farge en Yves Castan kwamen tot overeenkomstige conclusies voor stedelijk en ruraal Frankrijk in de achttiende eeuw.³² Zij stelden dat het plegen van criminele activiteiten, zoals diefstal, inbraak en prostitutie, een logische overlevingsstrategie was voor vele jonge vrouwen uit de lagere klassen die van het platteland naar de stad migreerden. De recente studie van Ariadne Schmidt over de vervolging van vrouwelijke criminelen in de Nederlandse Republiek bevestigt dit beeld: de meeste misdadigsters waren ongehuwd, migrant en onafhankelijk.³³

De urbanisatiegraad kan ook verklaren waarom het aandeel van vrouwen in de criminaliteit binnen Europa tussen 1600 en 1900 varieerde. De lage urbanisatiegraad van Frankrijk en de Duitse gebieden, in vergelijking met Nederland en Engeland, kan een antwoord geven op de vraag waarom vrouwen in deze gebieden een minder publiek leven leidden en dus minder criminaliteit pleegden.³⁴ Rond 1700 leefde ongeveer 30 tot 40 procent van de bevolking in de Noordelijke Nederlanden in steden, terwijl dat percentage in Italië 18 procent was en in de Duitse gebieden slechts 5,5 procent. In Holland was de urbanisatiegraad zelfs 60 tot 70 procent. In de meer geürbaniseerde regio's, zoals Holland en het gebied rond Londen bestond er een veel grotere betrokkenheid van vrouwen in de misdaad.³⁵

In de Duitse gebieden lagen de cijfers veel lager. Gerd Schwerhoff toonde aan dat in de zeventiende eeuw slechts 17 procent van de

³¹ J.M. Beattie, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 8 (1975) 80-116, aldaar 81; Beattie, *Crime and the Courts*; Shoemaker, *Prosecution and Punishment*, 208-209.

³² N. Castan, *Les criminels de Languedoc. Les exigences d'ordre et les voies du ressentiment dans une société pré-révolutionnaire (1750-1790)* (Toulouse 1980); Farge, *Délinquance et criminalité*, 116; O. Hufton, *The poor of eighteenth-century France, 1750-1789* (Oxford 1974) 278-280.

³³ L.P. Moch, *Moving Europeans: Migration in Western Europe Since 1650* (Bloomington 2003) 146; M. Pluskota, *Prostitution and social control in eighteenth century ports* (Londen 2016); A. Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden/Boston 2020).

³⁴ Shoemaker, *Gender in English Society*, 291.

³⁵ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1811: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 83; P. Clark, *European Cities and Towns 400-2000* (Oxford 2009) 119-123, 128; Van der Heijden, *Women and Crime*.

gearresteerden in Keulen vrouwelijk was. In dezelfde periode waren vrouwen in Amsterdam en Londen verantwoordelijk voor bijna de helft van alle vervolgte delicten.³⁶ Het type delicten dat de Keulse vrouwen pleegden duidt op een minder publiek of onafhankelijk leven, want zij werden zelden beschuldigd van vergrijpen tegen de openbare orde. Daarnaast pleegden zij hun delicten in of rond het huis, terwijl mannen hun misdrijven pleegden op en rond de markten in het centrum van de stad.³⁷ Samuel Cohn legde voor vrouwen in zestiende-eeuws Florence eenzelfde verband: in die periode werden de regels voor vrouwen om zich vrijelijk op straat te begeven strenger en bleken zij vervolgens veel minder zichtbaar in de vervolgingscijfers van de Florentijnse criminele rechtbank.³⁸

Ook het karakter van de stad speelde een rol in het aandeel van vrouwen in de criminaliteit. Londen en Amsterdam waren rond 1800 met respectievelijk bijna een miljoen en 217,000 inwoners grote havensteden met een sterke aantrekkingskracht voor migranten, waaronder vele alleenstaande vrouwen.³⁹ Havensteden, zoals London, Amsterdam en Rotterdam, maar ook textielsteden als Leiden, kenmerkten zich door een overschot aan vrouwen, hoge percentages huishoudens met een vrouw aan het hoofd en een relatief grote populatie vrouwen uit de laagste sociale klassen die een zelfstandig leven leidden. Deze vrouwen hadden een onafhankelijker en risicovoller leven, waardoor zij een grotere kans liepen de wet te overtreden en in aanraking te komen met criminaliteit.⁴⁰

Familiepatronen en arbeidsparticipatie

Familiepatronen bieden een derde verklaring voor variëteit in vrouwelijke misdaad. Verschillende historici hebben gewezen op belangrijke verschillen binnen Europa. Zo zou vroegmodern Noord-Europa worden gekenmerkt

³⁶ Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 178; Schwerhoff, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität im frühneuzeitlichen Köln', 87.

³⁷ Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 180, 451. Zie ook Eibach, *Frankfurter Verhöre*, 247.

³⁸ Cohn, *Women in the Streets*, 37. Zie ook Trevor Dean die waarschuwt voor een te simpele scheiding tussen mannen en vrouwen en hun publieke rollen in relatie tot hun misdrijven: Dean, 'Theft and Gender', 400.

³⁹ Clark, *European Cities and Towns*, 113, 123.

⁴⁰ Van der Heijden, *Women and Crime*, 17-21; Gray, *Crime, Prosecution and Social Relations*, 170; Shoemaker, *Prosecution and Punishment*, 215-216.

door een relatieve zelfstandige positie en grotere bewegingsvrijheid van vrouwen wegens de typische familiestructuur.⁴¹ In Engeland en Holland bestond een zogenaamde absolute kernfamilie met een relatief grote vrijheid in partnerkeuze en grote gelijkheid in het erfrecht. Het was gebruikelijk dat jongeren op vroege leeftijd het huis verlieten en een onafhankelijk leven leidden en pas op latere leeftijd trouwden. Als gevolg daarvan waren er veel alleenstaanden en één-ouder gezinnen.⁴²

In de Duitse gebieden bestond een zogenaamde autoritaire familiestructuur, waarin het erfrecht nadeliger was voor vrouwen en huwelijken vaker werden gearrangeerd door de ouders of de familie. In tegenstelling tot jongeren in Engeland en Holland, bleven jonge mannen en vrouwen langer thuis wonen en werden zij later zelfstandig. De familiebanden en afhankelijkheidsrelaties waren daardoor veel sterker dan in het kernfamilie systeem.⁴³

In het zuiden van Europa, zoals in Italië, hadden sterke patriarchale normen en sterke familiebanden eveneens nadelige gevolgen voor de positie van vrouwen. Hier resulteerde de vereiste van een bruidsschat voor het huwelijk en in de wet vastgelegde beperkingen in minder bewegingsvrijheid voor vrouwen. In het zuiden van Italië was het vrouwen in de leeftijd tussen 15 en 25 jaar niet toegestaan om buitenshuis te werken. Ook in de meer geürbaniseerde gebieden van Italië was de bewegingsvrijheid van vrouwen beperkt: ze mochten bijvoorbeeld 's avonds vaak niet zonder voogd of mannelijke begeleiding op straat.⁴⁴ Het onderzoek van Sanne Muurling naar

⁴¹ S.G. Carmichael, A. de Pleijt, J.L. van Zanden en T. de Moor, 'The European Marriage Pattern and Its Measurement', *Journal of Economic History* 76 (2016) 196-204.

⁴² J. Kok, 'The Family Factor in Migration Decisions' in: J. Lucassen, L. Lucassen en P. Manning eds., *Migration History in World History: Multidisciplinary Approaches* (Leiden 2010) 215-250.

⁴³ Moch, *Moving Europeans*, 32.

⁴⁴ T. Kuehn, 'Daughters, Mothers, Wives and Widows: Women as Legal Persons' in: A. Jacobson Schutte, T. Kuehn en S. Seidel Menchi eds., *Time, Space and Women's Lives in Early Modern Europe* (Kirkville 2001) 97-115, aldaar 114-115; T. Kuehn, 'Gender and law in Milan' in: A. Gamberini, *A Companion to Late Medieval and Early Modern Milan: The Distinctive Features of an Italian State* (Leiden 2014) 406-431, aldaar 416; Cohn, *Women in the Streets*; S. K. Cohn, 'Women and Work in Renaissance Italy' in: J.C. Brown en R.C. Davis eds., *Gender and Society in Renaissance Italy* (Londen / New York 1998); G. da Molin, 'Family Forms and Domestic Service in Southern Italy from the Seventeenth to the Nineteenth Centuries', *Journal of Family History* 15 (1990) 503-527; Viazzo, 'What's so Special About the Mediterranean?', 126; E.S. Cohen, 'To

alledaagse criminaliteit in vroegmodern Bologna toont aan dat de actieradius en arbeidsparticipatie van vrouwen groter was dan vaak verondersteld. Enige nuancerings is dus op zijn plaats.

Het precieze effect van de familiepatronen op verschillende levensstijlen van vrouwen binnen Europa is inderdaad onderwerp van een levendig debat, maar er is algemene consensus dat vrouwen een minder zelfstandig en publiek leven leidden bij sterke familiebanden en juridische restricties. In het zuiden van Europa en de Duitse gebieden bleken de patriarchale verhoudingen strikter dan in Engeland en Holland. In haar werk over vrouwelijke criminaliteit en sociale controle in vroegmodern Frankrijk laat Jeannette Kamp zien dat het mannelijke hoofd (*Hausvater*) van het huishouden de leden van het gezin zowel beschermde als disciplineerde. Daartoe behoorden ook jonge migranten die als dienstmeid in het huishouden werkten en woonden. De vrouwen die verschenen voor de Frankfurtse rechtbanken hadden geen bestendige positie in een huishouden of kregen geen bescherming van het mannelijke hoofd.⁴⁵ Die bescherming kenden de jonge migrantenvrouwen in Engelse en Hollandse steden niet of veel minder.⁴⁶

De bewegingsvrijheid en onafhankelijkheid van vrouwen was ook gerelateerd aan hun positie op de arbeidsmarkt. Er is nog weinig comparatief onderzoek gedaan naar de arbeidsparticipatie van vrouwen in vroegmodern Europa, maar er zijn duidelijke indicaties dat de arbeidsparticipatie van

Pray, to Work, to Hear, to Speak: Women in Roman Streets, c. 1600', *Journal of Early Modern History* 12 (2008) 289-311, aldaar 303; Muurling en Pluskota, 'The Gendered Geography of Violence in Bologna'.

⁴⁵ J.M. Kamp, 'Female Crime and Household Control in Early Modern Frankfurt am Main', *The History of the Family* 21 (2016) 531-550; Kamp, *Crime Gender and Social Control in Early Modern Frankfurt am Main*.

⁴⁶ M.E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe and America* (Cambridge 1993) 94; Rublack, *The Crimes of Women*, 256; S. Ogilvie, *A Better Living: Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany* (Oxford 2003) 9; A. Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 2-21; M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, 'Terugkeer van het patriachaat? Vrije vrouwen in de Republiek', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 26-52; M. van der Heijden en A. Schmidt, 'Public Services and Women's Work in Early Modern Dutch Towns', *Journal of Urban History* 36 (2010) 285-304; Cohn, *Women in the Streets*, 37.

vrouwen in Engeland en Holland relatief hoog was.⁴⁷ Ariadne Schmidt stelt dat vrouwen tijdens de Gouden Eeuw opmerkelijk actief waren op de arbeidsmarkt, omdat de vraag naar arbeid groot was en vrouwen soms toegang kregen tot gilden.⁴⁸ De relatief onafhankelijke positie en grotere bewegingsvrijheid van vrouwen in Engeland en Holland maakte hen niet alleen vrijer, maar ook kwetsbaarder. Ze hadden weliswaar meer mogelijkheden om zelfstandig keuzes te maken, buitenshuis te werken en vrij te bewegen op straat, maar zij ontbeerden vaak de steun van familieleden of het huishouden waar zij inwoonden. Hun vrijheid en levensstijl resulteerden in grotere risico's om in aanraking te komen met criminaliteit.⁴⁹

Levensstandaard en welzijn

Criminaliteitshistorici zijn het erover eens dat het relatief hoge aandeel van vrouwen in de misdaad tijdens de vroegmoderne periode samenhangt met hun levensomstandigheden in steden. Waarom en wanneer zette de daling van vrouwencriminaliteit in West-Europa in? Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de overgangperiode 1850-1920, maar er zijn indicaties dat lage participatie van vrouwen in de criminaliteit is gerelateerd aan verbeteringen in de levensstandaard en de opkomst van de welvaartsstaat.⁵⁰

⁴⁷ A. Schmidt en E. van Nederveen Meerkerk, 'Reconsidering The "Firstmale-Breadwinner Economy": Women's Labor Force Participation in the Netherlands, 1600-1900', *Feminist Economics* 18 (2012) 69-96; A. Schmidt, 'Women and Guilds: Corporations and Female Labour Market Participation in Early Modern Holland', *Gender & History* 21 (2009) 170-189; J. Humphries en C. Sarasúa, 'Off the Record: Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past', *Feminist Economics* 18 (2012) 39-67.

⁴⁸ Schmidt, 'Women and Guilds', 185.

⁴⁹ Shoemaker, *Prosecution and Punishment*, 208-209; Van der Heijden, *Women and Crime*, 17-23; D.S. Reher, 'Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts', *Population and Development Review* 24 (1998) 203-234; Van der Heijden en Schmidt, 'Public Services and Women's Work'; M. van der Heijden en A. Schmidt, 'Der Haushalt in der niederländischen Geschichtsschreibung: Ehemuster, fragliches Patriarchat und häusliches Leben' in: R. Bonderer, S. Derix, J. Eibach, P. Hahn, E. Harding, M. Lanzinger en I. Schmidt-Voges eds., *Das Haus in der Geschichte Europas: Ein Handbuch* (München 2015) 131-148.

⁵⁰ J.M.L. van Drenth en F. de Haan, *The Rise of Caring Power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

Na de industriële revolutie verbeterde de levensstandaard van zowel mannen als vrouwen en werd de positie van vrouwen in verschillende opzichten gunstiger. Het reële inkomen nam toe, de levensverwachting steeg, kindersterfte nam af en sociale wetgeving verbeterde de arbeidsomstandigheden van mannen, vrouwen en kinderen. De kwaliteit van leven nam ook toe door het ontstaan van publieke gezondheidszorg en grotere toegang tot scholing en andere voorzieningen. Wellicht resulteerden de algemene verbeteringen in levensstandaard en welzijn ook in lagere criminaliteitscijfers van vrouwen, omdat zij daardoor minder kwetsbaar werden en minder genoodzaakt waren het criminele pad op te gaan.

Het waren niet alleen de economische omstandigheden die vanaf het einde van de negentiende eeuw sterk verbeterden, maar door de opkomst van de welvaartsstaat nam het welzijn in het algemeen toe. Tijdens de vroegmoderne periode bestond er een gefragmenteerd systeem van armenzorg en voorzieningen voor ouderen, wezen en zieken, die door kerken, overheden en burgers zelf werden georganiseerd. Lang niet iedereen had toegang tot deze voorzieningen en armenzorg was nooit voldoende om van rond te komen.⁵¹ Olwen Hufton omschreef de vroegmoderne situatie niet voor niets als een 'economy of makeshifts', een scharreleconomie waarin een groot deel van de stedelijke onderlaag overleefde door een combinatie van seizoensarbeid, tijdelijke klusjes, armenzorg en soms criminele activiteiten. Na 1900 groeide de bemoeienis van de nationale overheid met de welvaart en welzijn van de bevolking en nam de sociale zekerheid toe. Vooral vrouwen en kinderen hadden baat bij betere hulpverlening en campagnes tegen armoede, huiselijk geweld en criminaliteit.⁵² Hoewel de groeiende bemoeienis van overheden ook de controle op het leven van armen vergrootte, betekende het welvaartsbeleid ook een verbetering voor vele arme families.

De verbeterde levensomstandigheden en nieuwe voorzieningen waren vooral gunstig voor vrouwen, wier delicten meer dan die van mannen samenhangen met armoede en lage levensstandaard. De meeste vrouwelijke delinquenten waren namelijk arme alleenstaande vrouwen, vaak met kinderen, die niet konden terugvallen op een goed sociaal netwerk en zonder hulp moesten rondkomen. Diefstal, bedelen of prostitutie waren de laatste overlevingsstrategieën als alle andere middelen niet toereikend waren. De

⁵¹ M. van der Heijden, *Civic Duty: Public Services in the Early Modern Low Countries* (Newcastle 2012); Clark, *European Cities and Towns*.

⁵² B. Althammer, A. Gestrich, en J. Gründler eds., *The Welfare State and the 'Deviant Poor' in Europe, 1870-1933* (New York 2014).

verbetering en uitbreiding van de sociale zekerheid gaf vrouwen veel betere overlevingskansen met een reële daling van vrouwencriminaliteit als gevolg. In Duitsland bleek dit ook uit het sterk dalende aandeel van vrouwen in de rechtszaken wegens bedelen en landlopen vanaf de negentiende eeuw.⁵³

In Nederland lijkt een gelijksoortige ontwikkeling te hebben plaatsgevonden, waar vooral vrouwenorganisaties steun boden aan arme, invalide, veroordeelde en gevangene vrouwen. Waarschijnlijk resulteerde deze hulp ook in een daling van recidive onder vrouwen.⁵⁴ De kans op recidive liep ook terug door nieuwe werkhuizen, verbeterhuizen en andere instellingen die zich richtten op vrouwelijke armen, bedelaars en alcoholisten. Het merendeel van de vrouwen die in de negentiende-eeuwse werkhuizen terecht kwamen, waren zeer arme, oude, zieke of invalide vrouwen, die nergens anders terechtkonden.⁵⁵

Bijdragen themanummer

De casestudies (Leiden, de Republiek, Frankfurt en Bologna) in de vier artikelen laten goed zien hoe bepalend de specifieke lokale context was voor de mate waarin vrouwen deelnamen aan criminele activiteiten.

Het onderzoek van Roos Tamis naar vrouwencriminaliteit in laat vijftiende-eeuws Leiden richt zich op een periode waarover op dit terrein nog weinig bekend is. Haar bevindingen tonen aan dat het aandeel van vrouwen in Leiden ook in de late middeleeuwen al hoger lag dan in de steden in de Zuidelijke Nederlanden. Net als elders namen vrouwen in Leiden een flink aandeel van de vermogensdelicten voor hun rekening en de lokale economische context speelde daarin een grote rol, want de meeste misdrijven waren gerelateerd aan de lakenindustrie.

⁵³ B. Althammer, 'Roaming Men, Sedentary Women? The Gendering of Vagrancy Offenses in Nineteenth-Century Europe' *Journal of Social History* 51 (2018) 736-759.

⁵⁴ Van Drenth en De Haan, *Caring Power*, P. Knepper, *Writing the History of Crime* (Londen 2016) 173-201, 182.

⁵⁵ M. Weevers en C. Bijleveld, 'Utgediende hetaeren, verjaagde concubines en in de steek gelatenen. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Criminologie* 52 (2010) 351-364; M. Weevers en C. Bijleveld, 'Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet'. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI in Leiden 1886-1907', *Justitiële Verkenningen* 36 (2010) 44-67.

Het onderzoek van Roos Tamis en Ariadne Schmidt biedt de kans om voorzichtig een langetermijnperspectief te schetsen. Schmidt stelt dat de toegenomen mobiliteit vanaf de late middeleeuwen leidde tot intensivering van het vervolgingsbeleid, maar in vergelijking met een grote stad als Amsterdam kwamen veel meer vrouwelijke criminelen uit de directe omgeving van Leiden. Haar vergelijkende studie naar migranten voor de vroegmoderne rechtbanken in Nederlandse steden bevestigt dat het hoge aandeel van vrouwen waarschijnlijk gerelateerd was aan de kwetsbare positie van *immigrantes* in de stad. Verder onderzoek moet uitwijzen of er sprake was van een over-representatie van migranten en of migranten door de stedelijke overheden werden gediscrimineerd.

De bevindingen van Schmidt sluiten mooi aan bij het artikel van Jeannette Kamp, die aantoonde dat vrouwelijke migranten in Duitstalige steden veel minder kwetsbaar waren door de informele controle in het huishouden. In Frankfurt moesten migranten een betrekking hebben om in de stad te kunnen verblijven, waarna het hoofd van het huishouden zicht hield op eventuele misstappen. Alleen in extreme gevallen, als een dienstmeid was gevlucht of de *Hausvater* geen vat kreeg op haar gedrag, eindigden ze voor de stedelijke rechtbank. De lokale context bepaalde dus de mate van kwetsbaarheid, bescherming en de kans dat een criminele migrante werd vervolgd.

Ook in het Italiaanse Bologna kwamen vrouwen minder snel voor de rechtbanken terecht, zo blijkt uit de studie van Sanne Muurling. Net als in Frankfurt speelden patriarchale tradities waarschijnlijk een doorslaggevende rol, maar op een heel andere manier dan in de Duitse gebieden. Mannen *en* vrouwen pleegden veelvuldig diefstal en konden rekenen op straf, maar door genderopvattingen was de kans dat vrouwen werden opgepakt kleiner en waren hun straffen minder ernstig. Muurling concludeert terecht dat de Bolognese bronnen waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg tonen. De artikelen in dit themanummer bevestigen dat vrouwen meer *agency* hadden dan vaak is verondersteld, maar de zichtbaarheid van hun criminele activiteiten hing samen met de lokale sociaaleconomische context, genderopvattingen en tradities, en het vervolgingsbeleid van overheden.

Studeren À la Carte: Bij ons leer je de wereld kennen

Wilt u uw kennis verbreden op universitair niveau, maar wilt u niet meteen een hele studie volgen? Dan biedt Studeren à la carte u de ideale mogelijkheid!

De Faculteit der Geesteswetenschappen is uniek in haar rijkdom op het gebied van (kunst)geschiedenis, regiostudies en taal- en letterkunde. Haar expertise en aanbod beslaan niet alleen Europa maar vrijwel de hele wereld. U als à la carte-cursist, kunt tot de verbeelding sprekende kennis opdoen, die uw kijk op de wereld aanzienlijk kan verbreden.

Studeren à la carte biedt u de mogelijkheid om cursussen te volgen op een of meerdere van de volgende gebieden:

- Communicatie en educatie
- Cultuur en geschiedenis
- Gedrag en maatschappij
- Muziek, beeldende kunst en vormgeving
- Religie en filosofie
- Taalkunde

Mogelijkheden genoeg: u heeft de keuze uit ruim 200 cursussen.

Vooropleiding is niet vereist, maar kennis op VWO-niveau en een goede leesvaardigheid in het Engels zijn wenselijk.

Voor meer informatie over de aanmeldprocedure, roosters, kosten en betaling, zie:

www.universiteitleiden.nl/onderwijs/overig-onderwijs/contract-en-aanschuifonderwijs/studeren-a-la-carte

Migratie, mobiliteit en criminaliteit van vrouwen in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd

Ariadne Schmidt

De tekening die Rembrandt in 1664 van haar maakte is heel bekend.¹ De jonge vrouw Elsje Christiaans is verhangen en aan paal gebonden, publiekelijk tentoongesteld op het galgenveld Volewijk, met naast haar de bijl waarmee zij haar misdaad had begaan. Elsje Christiaans moet net zo'n achttien jaar oud zijn geweest toen zij in Amsterdam arriveerde. Zij had haar geboortegrond in het Deense Jutland verlaten om in de grote, bruisende stad een baantje als dienstbode te zoeken. Maar het zat Elsje niet mee. Ze huurde een kamer bij een hospita maar toen ze na twee weken nog steeds geen betrekking had gevonden en de daalder aan kamerhuur niet kon betalen, ontstond er ruzie. De huisbazin dreigde Elsjes spullen in te nemen. Ze sloeg Elsje met een bezem. Elsje sloeg terug, met een bijl. De hospita viel van de keldertrap en

¹ Dit artikel is gebaseerd op Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. Crime and gender before the Dutch criminal courts, c.1600-1810* (Leiden 2020), met name 91-106. Er is gebruik gemaakt van de volgende gedigitaliseerde datasets: Dataset justice books 1620-1670, Stadsarchief Amsterdam (SAA), toegangsnummer 5061: Archieven van de Schout en Schepenen, van de Schepenen en van de Subalterne Rechtbanken, inv.nrs. 292-525; Prof.dr S. Faber, *Criminal justice and criminality in Amsterdam, 1680-1810*. DANS. <http://dx.doi.org/10.17026/dans-xv8-9ymb>; H. M. van den Heuvel, 'De Criminele Vonnisboeken van Leiden, 1533-1811 Leiden', <https://cjrc.osu.edu/research/interdisciplinary/hvd/europe/leiden> [geraadpleegd november 2013]; in combinatie met 'Crimineel Klachtboek 1533 – 1811', www.archiefleiden.nl/component/lei_files/download/id/472 [geraadpleegd 2014]; Dataset Criminal cases Gouda 1631-1810, gebaseerd op C. Doedeijns, 'Analyses van de criminele vonnisboeken (vonnissen in strafzaken), 1447 – 1810', aangevuld met Steekarchief Midden Holland (SAMH), Oud Rechterlijke archieven (ORA) inv.nrs. 177-181 en 166-175; Dr H.A. Diederiks, *History of criminal justice in the Netherlands, 17th-19th centuries*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-266-9rdk> (Datafile d0010f01data.txt: Rechterlijke archieven Waterland, Brielle, Twente, Wassenaar, Zierikzee, en Jurisdicctie 'Hof van Holland'); Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief 1426: SR18, *Collectie Faber betreffende Strafrechtpleging in de 17de Eeuw*; Dataset criminal sentences Zwolle, 1650-1800, NL-ZLHCO, Historisch Centrum Overijssel (HCO), Toegang 0700, Stadsbestuur Zwolle, archieven van de opeenvolgende stadsbesturen (1230 - 1813), 'Criminalia', inv.nrs. 3795 en 3796.

Voor een uitgebreide verantwoording van de bronnen en de bewerking daarvan zie: Schmidt, *Prosecuting women*, 257-260.

stond nooit weer op.² Elsje vluchtte, werd gepakt, verhoord en kreeg op 1 mei haar vonnis te horen: wurging aan de paal tot de dood erop volgt, enkele slagen op het hoofd met de bijl, om vervolgens op Volewijk tentoongesteld te worden tot haar lichaam door lucht en vogels verteerd zou zijn.³

De misdaad die Elsje beging, was bijzonder. Er waren maar weinig vrouwen die door de criminele rechtbank vervolgd werden omdat zij iemand van het leven hadden beroofd. Het doodslaan van een slachtoffer en dan ook nog eens met een bijl was geen typisch vrouwendelict. Maar in andere opzichten was Elsje minder uniek. Het aandeel vrouwen onder de in Amsterdam vervolgte criminelen in de vroegmoderne tijd was groot. Velen van hen waren, net als Elsje, ongehuwd en – over kortere of langere afstand – naar Amsterdam gereisd om werk te zoeken, voor zij voor hun misdaden door de Amsterdamse rechtbank werden vervolgd.

Waar vrouwen tegenwoordig voor tien tot vijftien procent van de vervolgte misdaad verantwoordelijk zijn, was in vroegmoderne steden zeker twintig procent van de veroordeelden vrouw, en vaak meer.⁴ In achttiende-eeuws Parijs namen vrouwen een kwart van de voedseldiefstallen voor hun rekening, onder de veroordeelde criminelen in achttiende-eeuws Gent was dat aandeel even groot. In Engelse steden liep het aandeel op tot 28 procent, afhankelijk van het soort misdaad.⁵ De cijfers voor steden in de Nederlandse Republiek lagen nog hoger: in Gouda was gemiddeld een kwart, in Leiden gemiddeld een derde, in Amsterdam en Zwolle zelfs ruim 40 procent van de verdachten die voor de criminele rechtbank kwamen vrouw. In sommige jaren stonden er meer vrouwen dan mannen voor het gerecht.⁶ Vrouwencriminaliteit was in de vroegmoderne tijd een typisch stedelijk

² E. Kloek, *Christiaens, Elsje*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huysens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/christiaens> [23/04/2014]. Zie voor deze introductie ook Schmidt, *Prosecuting women*, 1-4.

³ <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/misdaad/elsje/> (geraadpleegd op 6 september 2021).

⁴ M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014) 11; Schmidt, *Prosecuting women*, 3.

⁵ A. Farge, *Délinquance et criminalité. Le vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1974) 116; A. Roets, 'Vrouwen en criminaliteit: Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95:3 (1982) 363-378; J.M. Beattie, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 8:4 (1975) 80-116.

⁶ Schmidt, *Prosecuting women*, 68.

fenomeen.⁷ Ter verklaring hebben historici gewezen op de combinatie van de kwetsbaarheid en de zelfstandigheid van vrouwen in de stad. Het paternalisme dat vrouwen op het platteland beperkte, beschermde hen tegelijkertijd ook tegen al te grote armoede, zoals J.M. Beattie betoogde. In steden daarentegen stonden vrouwen in directer contact met de maatschappij, waren ze minder beschermd, vaker afhankelijk van loonarbeid en dus kwetsbaarder.⁸

Nederlandse historici werkten op deze verklaring door. De combinatie van zelfstandigheid en een grote mate van assertiviteit van vrouwen die zelfstandig in het levensonderhoud moesten voorzien, zien we terug in het profiel van de misdadigsters, zoals Lotte van de Pol voor Amsterdam toonde. Het aandeel ongehuwde vrouwen én immigrantes onder de aldaar veroordeelden was opmerkelijk groot.⁹ Manon van der Heijden noemde migrantenvrouwen in haar boek *Misdadige vrouwen* 'zonder twijfel de meest kwetsbare vrouwen'.¹⁰ Die kwetsbaarheid is niet vreemd. Zoals Elsje Christiaans geen mensen zal hebben gekend om de daalder aan huishuur te kunnen lenen, zo ontbrak het veel immigrantes aan de nodige sociale netwerken om op terug te vallen in tijden van nood.

De Nederlandse Republiek was één van de meest verstedelijkte gebieden van Europa en een aanzienlijk deel van de stedelijke bevolking bestond uit migranten. Een verband tussen deze omstandigheden en het grote aandeel crimineel vervolgde vrouwen ligt voor de hand. Hoewel migranten in de literatuur als kwetsbaar zijn aangemerkt en criminaliteit in verband is gebracht met armoede, weten we nog weinig over de relatie tussen migratie, mobiliteit en criminaliteit. Hoe groot was het aandeel van migranten onder de vrouwelijke veroordeelden? Waren vrouwelijke migranten voor de rechtbank vooral in Amsterdam te vinden of ook in andere steden? En hoe moet de vertegenwoordiging van migranten voor de rechtbank worden geduid?

⁷ J.M. Beattie, 'The Criminality of Women' i 97; P. King, *Crime, Justice and Discretion in England 1740-1820* (Oxford 2000) 198-199; P. King, *Crime and Law in England, 1750-1840: Remaking Justice from the Margins* (Cambridge/ New York 2006) 215; N. Castan, *Les criminels de Languedoc. Les exigences d'ordre et les voirs du r s sentiment dans une société pr r volutionnaire (1750-1790)* (Toulouse 1980); Schmidt, *Prosecuting women*, 68.

⁸ Beattie, 'The Criminality of Women', 109.

⁹ L.C. van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17^e eeuw' *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987) 148-155: 153.

¹⁰ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 221.

Dit artikel verkent de relatie tussen het grote aandeel van vrouwen in de criminaliteit in steden in de Republiek en migratie of mobiliteit. Als bron zijn de criminele vonnissen uit verschillende steden – Amsterdam, Leiden, Gouda en Zwolle – gebruikt. Hieruit is informatie gehaald over de herkomst van de vrouwen voor de rechtbank, hun delicten en de omstandigheden waarin zij verkeerden. Voor we hiernaar kijken, volgt eerst op basis van literatuur een overzicht van de manieren waarop migratie en criminaliteit in de vroegmoderne tijd verband zouden hebben kunnen houden.

Een relatie tussen criminaliteit en migratie?

De Nederlandse Republiek was sterk verstedelijkt en het aandeel migranten in de stedelijke bevolking was groot. Burgerschap was lokaal bepaald en dat had gevolgen voor de definitie: wie van buiten de stad kwam, was ‘migrant’. Steden maakten onderscheid tussen burgers, lokaalgeborenen en mensen van buiten de stad, en kenden mensen politieke, sociale en economische privileges toe op basis van deze categorisering.

Migranten hadden niet dezelfde status als burgers. Een deel van de arbeidsmarkt was gesloten voor migranten en de meeste sociale zorg was voor burgers of inwoners gereserveerd. W.F.H. Oldewelt noteerde over de Amsterdamse confessieboeken waarin de getuigenissen van verdachten opgetekend werden: ‘Naast de constatering dat ze voornamelijk slechts immigranten, niet-poorters, betreffen is de sterkste indruk welke men krijgt bij het doorlezen der Confessie-boeken het volkomen ontbreken van ook maar de aller geringste sociale hulp.’¹¹ Volgens Erika Kuijpers was het niet zeker dat migranten vaker werden vervolgd. Zij stelde dat de beschikbare gegevens slechts een lichte oververtegenwoordiging van migranten suggereren, maar dat op dit punt meer onderzoek nodig is.¹²

Mogelijk maakten stedelijke omstandigheden mensen kwetsbaar. Maar het is ook mogelijk dat de stad als aantrekkelijke plaats van delict mensen van buiten aantrok. De stad vervulde niet alleen een centrale functie in het legale circuit, maar was ook de plaats van samenkomst om illegale activiteiten te organiseren. De aanwezigheid van elites voorzag criminelen van

¹¹ W.F.H. Oldewelt, ‘De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 77 (1964) 39-55: 47.

¹² E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verbouwingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005), 310.

een doelwit. Steden boden, zoals Maarten Van Dijk samenvatte, schaalvoordelen, commerciële activiteit en de gewenste anonimiteit.¹³

Als we willen weten of migratie op een of andere manier een rol speelde in de hoge cijfers van vrouwencriminaliteit, is het belangrijk verschillende niveaus te onderscheiden. Een groot aandeel migranten onder de veroordeelden kan wijzen op een groot aandeel van immigranten onder de bevolking of op een – om welke reden dan ook – grotere betrokkenheid van migranten of mobiele personen in criminaliteit. Maar een groot aandeel van migranten kan ook wijzen op een specifiek vervolgingspatroon óf op regelrechte discriminatie.

Het is niet eenvoudig vast te stellen of en hoe discriminatie een rol speelde binnen het strafrechtssysteem. Discriminatie kon plaatsvinden in verschillende fasen van het juridische proces: in de aangiftebereidheid van slachtoffers, bij de berechting of de bestraffing. Engels onderzoek wees uit dat discriminatie in de samenleving zich niet automatisch vertaalde in systematische discriminatie binnen het rechtssysteem. Voor de Londense rechtbank Old Bailey bleek geen sprake te zijn geweest van discriminatie van zwarte getuigen of slachtoffers, werden de Welsh opmerkelijk mild behandeld, maar bleek er wél weer een oververtegenwoordiging te zijn van Ieren onder de van diefstal beschuldigen.¹⁴ Dat Ieren geassocieerd werden met reizigers is veelzeggend. Deze groep was per definitie verdacht in een steeds statischer wordende samenleving. De bereidheid om mobiele personen aan te geven was groot, de kans op clementie klein.¹⁵ Deze tendens past in de groeiende neiging mobiele groepen, landlopers, marskramers, of in familieverband rondreizende personen, haast automatisch in verband te brengen met criminaliteit.

¹³ M. Van Dijk, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1:1 (2006) 7-26: 24.

¹⁴ P. King en J.C. Wood, 'Black people and the criminal justice system. Prejudice and practice in later eighteenth and early-nineteenth century London', *Historical Research* 88: 239 (2015) 100-124, vooral 121; P. King, 'Ethnicity, prejudice, and justice. The treatment of the Irish at the Old Bailey, 1750-1825', *Journal of British Studies*, 52:2 (2013) 390-414; P. King, 'Immigrant communities, the police and the courts in late eighteenth and early nineteenth century London', *Crime, History & Societies* 10:1 (2016).

¹⁵ B.S. Godfrey, P. Lawrence en C.A. Williams, *History & Crime* (London 2008) 118; P. King, *Crime, Justice, and Discretion in England, 1740-1820* (Oxford 2000) 191.

De toegenomen mobiliteit van de bevolking was een belangrijke factor in de intensivering van de sociale disciplinerende door de autoriteiten vanaf de late Middeleeuwen. De toevloed van nieuwkomers en de sociale polarisatie in gemeenschappen waarin grote aantallen mensen hun plaats moesten vinden, zette de sociale orde onder druk en leidde tot een sociale dynamiek met ook negatieve kanten. Volgens Van Dijck moet de grote groei van ‘vreemde daders’ onder de plegers van geweldsdelicten in steden in de zestiende eeuw – naast de toename van het aantal daders van buiten – deels ook verklaard worden door de groeiende ‘xenofobe reflex’ in stedelijke gemeenschappen in deze periode.¹⁶ Dat zou betekenen dat de beoordelingsvrijheid van schepenen een aanzienlijke invloed op de vervolging van migranten had.

Discrimineerden rechtbanken in de Nederlandse Republiek naar afkomst? Informatie hierover is fragmentarisch. Van twee groepen is heel duidelijk dat ze werden gediscrimineerd: joden en de zogenaamde ‘Heidenen en Egyptenaren’, die later bekend werden onder de denigrerende term ‘zigeuners’. De Sefardim en de Asjkenazim werden in Amsterdam gedoogd, maar in veel opzichten gediscrimineerd. Kleine vergrijpen werden door de eigen gemeenschap afgehandeld, maar voor zwaardere delicten werden joden voor de criminele rechtbank gedaagd. Dat seksuele omgang met christenen tot deze ernstige misdrijven behoorde, toont de discriminatie van joden bij wet.¹⁷ Of zij bij de veroordeling anders werden behandeld, is niet zeker.¹⁸ Sjoerd Faber concludeerde dat er in de bestraffing geen aantoonbare dubbele maatstaven werden gehanteerd.¹⁹

Voor ‘Heidenen en Egyptenaren’ lag de situatie anders – zij werden bij wet gediscrimineerd, streng vervolgd en hard bestraft. Een in 1695 door de Staten van Holland uitgevaardigd plakkaat gebood ‘Landloopers, Vagabonden en Bedelaers onder den naam van Heydenen, Aegyptenaers’ de provincie te verlaten.²⁰ Straffen werden zwaarder, begane misdaden ernstiger

¹⁶ Van Dijck, ‘De stad als onafhankelijke variabele’, 23.

¹⁷ P. Spierenburg, *The Spectacle of Suffering, Executions and the evolution of repression. From a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge 1984) 169-170; S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811, De Nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983) 248.

¹⁸ Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, 171-172.

¹⁹ Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit*, 250.

²⁰ J.G.M. Moormann, *De geheimtalen* (ed. N. van der Sijs) (Amsterdam, Antwerpen 2002) 258. Het oorspronkelijke werk verscheen in twee delen in 1932 en 1934; L.

– mogelijk in reactie op elkaar. Voor de zogenaamde ‘Heidenen en Egyptenaren’ maakte het niet uit of zij een ‘vagebondend’ leven leidden of gevestigd waren – ze werden als groep gecriminaliseerd.²¹

Wat is er bekend over de discriminatie van mensen van buiten de stad? Florike Egmond onderzocht of het sterk gefragmenteerde en particularistische Nederlandse rechtssysteem tot rechtsongelijkheid leidde. Op basis van een vergelijking van een groot aantal vonnissen constateerde zij een opvallend grote eenheid in bestraffingsvormen en een structurele rechtsgelijkheid maar met een belangrijke uitzondering, namelijk de rechtsongelijkheid tussen gevestigden en niet-gevestigden. Het niet hebben van een vaste woonplaats gold als een strafverzwarende omstandigheid. Er bestond volgens Egmond ‘een fundamenteel verschil in rechtspositie tussen personen met volle burgerrechten en zij die over minder rechten beschikten’.²²

Het is belangrijk onderscheid te maken tussen de verschillende categorieën die Egmond noemt. Het verschil tussen mensen zonder ‘vaste woonplaats’ en mensen zonder ‘volle burgerrechten’ was groot. De oververtegenwoordiging van de eerste groep in de rechtbank kan worden verklaard doordat bedelarij, landloperij en ‘vagebonden’ zaken waren die als misdaad door het criminele gerecht werden vervolgd. Hierin zien we duidelijk het belang van prioriteiten in het vervolgingsbeleid van autoriteiten. Dit waren nu typisch de mensen van buiten die niet welkom waren in de stad.²³ Een belangrijk deel van de capaciteit van de criminele rechtbank werd gebruikt voor de vervolging van wat Pieter Spierenburg noemde ‘het vlottende deel van de bevolking’ en waarvan een aanzienlijk deel afkomstig was van buiten de stad.²⁴ Niet alleen in Amsterdam maar ook in andere steden stonden landlopers, bedelaars, passanten, maar ook rondtrekkende oplichters in het middelpunt van de aandacht van de autoriteiten.²⁵

Lucassen, *En men noemde hen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Amsterdam/’s Gravenhage 1990) 22-23.

²¹ Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, 173-175.

²² F. Egmond, ‘Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw’, in: S. Faber ed., *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg 1989) 9-23: 14.

²³ Kuijpers, *Migrantenstad*, 121.

²⁴ Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, 155-156.

²⁵ Schmidt, *Prosecuting women*, 253.

Of burgers en lokaalgeborenen een geprivilegieerde positie hadden ten opzichte van migranten is een andere vraag. In Amsterdam werd het poorterschap van verdachten vrijwel nooit vermeld, maar hun herkomst wel. Faber vergeleek de zwaarte van de straffen van migranten en niet-migrantten maar vond geen aanwijzingen voor discriminatie.²⁶ Spierenburg sloot hierbij aan en stelde dat het Amsterdamse rechtters niet uitmaakte waar de verdachten vandaan kwamen als zij eenmaal voor de rechtbank waren beland.²⁷ Uit het onderzoek van de veroordeling van verdachten door de rechtbanken van Rotterdam en Leiden blijkt wel een duidelijk onderscheid naar *soort* straf te zijn gemaakt. In beide steden werden de ‘autochtone’ verdachten vaker gevangengezet, terwijl de rechtbanken vaak – letterlijk – van criminele migranten af probeerden te komen door ze te verbannen.²⁸ Een verbanning was een relatief gemakkelijke en goedkope oplossing om af te rekenen met ‘vreemdelingen’ die de sociale orde in de stad bedreigden. Gevangenis waren financieel kostbare instellingen, die de (stedelijke) autoriteiten liever voor hun ‘eigen’ criminelen reserveerden.²⁹

De meeste informatie over migranten voor de rechtbank in de vroegmoderne periode betreft Amsterdam en is niet gedifferentieerd naar sekse. Om te bepalen welke rol migratie en mobiliteit speelden in de levens van de vele vrouwen die in de vroegmoderne tijd voor het gerecht belandden, is het goed te kijken naar de aantallen migranten die in verschillende steden voor het gerecht werden gebracht en naar de herkomst van de veroordeelden.

Vrouwelijke migranten voor de rechtbank

Het voorbeeld van Elsje Christiaans, de jonge vrouw die kort na aankomst in een voor haar nieuwe stad voor de criminele rechtbank belandde, speelde zich af in Amsterdam. Amsterdam was een bijzonder dynamische plaats,

²⁶ Faber, *Strafrecht en criminaliteit*, 244, 246, 321.

²⁷ Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, 156-157.

²⁸ S.L. Straathof, ‘Beter af als Leidenaar? Tolerantie, criminaliteit en migratie in Leiden in de tweede helft van de achttiende eeuw’, MA Thesis, Leiden University (2013) 60; T.C. Balvers, ‘Verdraagzaamheid in 18^e-eeuws Rotterdam. Een vergelijkend onderzoek naar de bestraffing van criminele migranten 1750-1810’, BA thesis, Leiden University (2014) 58-59.

²⁹ J. Kamp en A. Schmidt, ‘Eruit! Verbanningen als straf voor crimineel gedrag in Leiden en Frankfurt, 1600-1800’, *Stadsgeschiedenis* (te verschijnen).

gedomineerd door een grote haven en levendige handel, die vanwege de beschikbaarheid van allerhande baantjes mensen van elders aantrok en niet voor niets bekend werd als ‘migrantenstad’. Toch blijkt Elsjes achtergrond minder uniek dan verwacht. Wanneer we de herkomst van de vrouwelijke verdachten in verschillende steden bekijken dan blijkt het aandeel immigrantes onder hen opvallend groot.

In Tabel 1 staat de herkomst van de crimineel vervolgd als percentage van het totale aantal waarvan de plaats van herkomst in de vonnis- of confessieboeken werd vermeld. Van een deel van de criminelen is de herkomst onbekend of niet geregistreerd. Toch bieden de beschikbare cijfers een interessant beeld.³⁰ Ten eerste zien we dat in alle onderzochte plaatsen de meerderheid van de verdachten waarvan de herkomst was geregistreerd, van buiten de stad afkomstig was. Ten tweede blijkt in sommige jurisdicties het aandeel immigranten onder vrouwelijke verdachten zelfs groter dan onder mannelijke.

In vrijwel alle plaatsen kwam de meerderheid van de vervolgd met geregistreerde herkomst van buiten het rechtsgebied. Maar er bestonden ook frappante verschillen. Zo was de geografische herkomst van misdadigers opmerkelijk divers. Ze waren ofwel geboren binnen de provincie, elders in de Republiek. Een aanzienlijk deel kwam uit het buitenland, waartoe ook de Zuidelijke Nederlanden zijn gerekend: variërend van 21 procent in Gouda tot zo'n 30 procent van de vrouwen in Amsterdam. Een vergelijking met de cijfers voor Heusden en Breda is interessant. Deze jurisdicties omvatten behalve een relatief kleine garnizoensstad ook een groot landelijk gebied. In achttiende-eeuws Heusden was ruim de helft van de gedaagden afkomstig van binnen de jurisdictie. De gedaagden van buiten werden vrijwel altijd voor (sterk) mobiliteitsgebonden delicten als bedelen, landlopen en banditisme vervolgd.³¹ In Breda was gemiddeld de helft van de gedaagden in de zeventiende en achttiende eeuw buiten het rechtsgebied geboren. Mobiliteit

³⁰ De nauwkeurigheid van de registratie van herkomst varieert van stad tot stad en was goed in Amsterdam (95% van het totaal aantal verdachten in de aangegeven periode) en het minst goed in Leiden (63%). Het valt niet volledig uit te sluiten dat dit leidt tot een onderschatting van het aantal lokaalgeborenen, al is de registratie van herkomst redelijk consistent en werden lokaalgeborenen in alle jurisdicties opmerkelijk vaak wél geregistreerd.

³¹ J. van Haastert, ‘Beschouwingen bij criminele vonnissen van de schepenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795’, *Jaarboek De Oranjeboom* 29 (1976) 56-106: 62.

was een belangrijk kenmerk in het leven van gedaagden, al fluctueerde het aandeel migranten, zoals Marjolein Van Riemsdijk en Loek Pisters lieten zien.³² Maar het gemiddelde aandeel lag lager dan in de steden, hetgeen suggereert dat de grote aantallen migranten voor de rechtbank een typisch stedelijk verschijnsel was.

Tabel 1. Plaats van herkomst van mannelijke en vrouwelijke veroordeelden in Amsterdam, Leiden, Gouda, Zwolle, Waterland, Breda, Heusden.

	Amsterdam 1620-1810		Leiden 1611-1800		Gouda 1631-1810		Zwolle 1641-1800		Waterland 1676-1810		Breda M&V (N=653)	Heusden M&V (N=?)
	M (n=3056)	V (n=2211)	M (n=2138)	V (n=1152)	M (n=297)	V (n=115)	M (N=187)	V (N=139)	M (n=100)	V (n=42)		
Lokaal geboren	29%	27%	36%	41%	46%	36%	26%	30%	14%	14%	50%	> 50%
In provincie	16%	21%	20%	26%	27%	28%	12%	17%	42%	24%	20%	
Nederlandse Republiek	17%	22%	12%	14%	11%	17%	26%	24%	19%	40%		
Zuidelijke Nederlanden/ Frankrijk							5%	4%	3%	2%	23%	
Duitsland	20%	20%	8%	8%	7%	7%	26%	23%	21%	14%	5%	
Engeland/ Schotland	3%	1%	4%	1%	2%	1%	0	0	1%	0	2%	
Scandinavië	4%	3%	0%	0%	0%	0%	0	0	0%	5%		
Europa anders/ buiten Europa	3%	1%	1%	0%	1%	1%	4%	1%	0%	0%		

Bron: Schmidt, *Prosecuting women*, 96-97.

Herkomst

Er bestonden opvallende verschillen tussen de steden wat betreft het percentage migranten onder de veroordeelden en de afstand waarover deze migranten zich hadden verplaatst. De verschillen in herkomst weerspiegelen de algemene migratiepatronen naar de plaatsen en die hadden weer een duidelijk verband met het karakter van de stad. Steden trokken migranten uit hun eigen, specifieke wervingsgebieden die bijvoorbeeld werden bepaald door de beroepsspecialisatie van de plaats van herkomst, door kettingmigratie

³² L. Pisters en M. van Riemsdijk, 'Criminaliteit en strafrechtspleging in stad en land van Breda, 1700-1795', *Jaarboek De Oranjeboom* 49 (1996) 65-116: 92-94; L. Pisters en M. van Riemsdijk, "'Uyt de miserie". Van criminaliteit naar het dagelijks leven in stad en land van Breda, 1700-1795', MA thesis, Utrecht University (1996) 124-126.

en door informatiestromen.³³ Ook de grootte van de stad was van belang. Grote steden trokken vrouwen over grotere afstand aan. De herkomstgegevens van de vrouwelijke verdachten nuanceren daarmee de veronderstelling dat langeafstandsmigratie vooral een mannenaangelegenheid was.

Het zal niet verbazen dat het aandeel migranten onder vrouwelijke gedaagden het grootst was in de havenstad Amsterdam. Minder dan dertig procent van de vrouwen met geregistreerde herkomst was in de stad geboren. Amsterdam was één van de steden waarin het aandeel migranten onder vrouwen groter dan onder mannen was. Het is waarschijnlijk dat het seksspecifieke migratiepatroon hiervoor verantwoordelijk was. Terwijl mannen naar havensteden kwamen én wederom vertrokken voor een baan op zee, waren vrouwen waarschijnlijk meer geneigd te blijven. Dit patroon droeg bij aan de ongelijke sekseratio die zo kenmerkend was voor vroegmoderne steden.³⁴ De oververtegenwoordiging van vrouwen onder de stedelijke bevolking droeg allicht bij aan het hoge aandeel vrouwen voor de rechtbank, maar kan het grote verschil met de moderne periode zeker niet volledig verklaren.

Amsterdam had niet alleen het grootste aandeel migranten onder de vrouwelijke gedaagden, maar ook het grootste aandeel vrouwen dat over lange afstand was gemigreerd. Zo'n 30 procent van alle vrouwelijke delinquenten was in het buitenland geboren. Het karakter van Amsterdam als havenstad, met verbindingen met regio's overzee, speelde een belangrijke rol. Duizenden Duitsers, Noren, Denen en Zweden arriveerden in de stad op zoek naar een beter bestaan.³⁵ Duitsers vormden de grootste groep onder de vreemdelingen die naar Amsterdam migreerden en waren ook goed vertegenwoordigd onder de vervolgd. ³⁶ Het grote aantal vrouwelijke verdachten met een Scandinavische achtergrond toont het belang van de

³³ C. Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3:1 (2006) 3-23.

³⁴ A. Schmidt en M. van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns: Opportunities and Strategies to Survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38: 24.

³⁵ Kuijpers, *Migrantenstad*, 17.

³⁶ J. Lucassen, 'Immigranten in Holland 1600-1800. Een Kwantitatieve Benadering', Cgm-Working Paper 3 (Amsterdam 2002) 25; Van de Pol en Kuijpers, 'Poor Women's Migration', 46.

migratie van Noren naar Amsterdam. Uit de criminele bronnen blijkt dat veel jonge Scandinavische vrouwen niet zo succesvol waren als ze hadden gehoopt. De meesten werden vervolgd voor minder ernstige vergrijpen dan Elsje Christiaens en kwamen wegens prostitutie, overspel of diefstal voor het gerecht te staan.³⁷

Opvallend – en in schijnbare tegenstelling met het patroon in het rurale Heusden en Breda – is dat er in de regio Waterland veel vrouwen van buiten de jurisdictie veroordeeld werden. Deze hoge aantallen in het landelijke gebied net ten noorden van het IJ zijn allereerst te verklaren door de nabijheid van Amsterdam. Uit de verhoren blijkt dat vrouwen nogal eens doelbewust het IJ overstaken om zich in Waterland op het dievenpad te begeven.³⁸ Een andere verklaring is het relatief grote aandeel vrouwen (een kwart) zonder vaste woonplaats. Naast de ‘landlopende’ of ‘bedelende’ vrouwen die door de provincie of het land trokken, behoorde een aantal van hen tot de in familieverband rondtrekkende ‘Heidenen en Egyptenaren’ waarvan de vervolging in het begin van de achttiende eeuw in Holland zo sterk intensiverde.³⁹

Leiden en Gouda waren de steden met de grootste percentages vrouwelijke delinquenten van lokale oorsprong. De achtergrond van de misdadigsters van elders was bovendien minder divers. Veel immigrantes kwamen uit de provincie. Migrantes die over langere afstand migreerden, kwamen vaak uit de Zuidelijke Nederlanden of Frankrijk en ook dit is een weerspiegeling van het algemene migratiepatroon. Deze regio was een belangrijk rekruteringsbied voor textielarbeiders die, eenmaal gevestigd in de Hollandse steden, bijdroegen aan de bloei van de textielindustrie. De sporen die zij nalieten in de rechtelijke bronnen tonen dat de weg voor de migranten zelf niet altijd even fortuinlijk was.

Terwijl de herkomst van de misdadigsters in Hollandse steden de sterke migratie vanuit het zuiden naar deze steden verraadt, weerspiegelt de herkomst van Zwolse misdadigsters de oriëntatie van de stad op het noordoosten en oosten van de Republiek en van het buitenland. Nederlandse verdachten in Zwolle van buiten de provincie kwamen vaak uit Gelderland, Friesland en Groningen. Dat Duitsers goed vertegenwoordigd waren, is gezien de geografische nabijheid niet vreemd. Deze vrouwen waren niet allemaal afkomstig uit de directe grensstreek, Munsterland of het Land van

³⁷ Dataset Amsterdam.

³⁸ Dataset Waterland.

³⁹ Schmidt, *Prosecuting women*, 239-245.

Kleef, maar ook uit verder gelegen streken. De achtergrond van de vrouwen was met representanten uit onder meer Bremen, Bielefeld, Maagdenburg, Oldenburg, Osnabrück of Pinneberg ook nog eens opmerkelijk divers. Duidelijk is dat een groot aandeel migranten onder vrouwelijke veroordeelden zich niet beperkte tot Amsterdam.

Oververtegenwoordiging?

De vraag of immigranten nu oververtegenwoordigd waren onder de vrouwelijke gedaagden laat zich niet eenvoudig beantwoorden. Omdat cijfers over bevolkingsgrootte en -samenstelling op z'n best fragmentarisch maar vaak niet voor handen zijn, kunnen we niet vaststellen of er sprake is van overrepresentatie. Wel is het mogelijk een— zeer grove! — schatting te maken van de vertegenwoordiging van migranten voor de rechtbank en eventuele veranderingen daarin. Omdat de jurisdictie van criminele rechtbanken in Holland zich beperkte tot het gebied tot vlak buiten de stadsmuren kunnen we de stedelijke bevolking als basispopulatie nemen. Jan Lucassen heeft schattingen gemaakt van het aandeel immigranten onder de bevolking in verschillende Hollandse steden. De cijfers zijn helaas niet uitgesplitst naar sekse maar bieden toch de basis voor het begin van een vergelijking.

Tabel 2. Schattingen van de herkomst van de bevolking in Amsterdam, Leiden (zoals gegroepeerd met Haarlem), Gouda (zoals gegroepeerd met Dordrecht, Gorinchem en Schiedam), in percentages.

	A'dam	Leiden	Gouda	A'dam	Leiden	Gouda	A'dam	Leiden	Gouda	A'dam	Leiden	Gouda
	1650	1650	1650	1700	1700	1700	1750	1750	1750	1800	1800	1800
Lokaal geboren	39%	48%	40%	54%	69%	45%	51%	72%	50%	53%	73%	65%
Holland	10%	9%	12%	7%	13%	20%	6%	12%	15%	7%	12%	10%
Nederland	14%	5%	30%	14%	8%	27%	16%	7%	23%	16%	7%	15%
Buitenland	38%	39%	18%	25%	10%	8%	28%	10%	12%	23%	8%	10%

Bron: Lucassen, 'Immigranten in Holland', 25-30.

Een vergelijking van de geregistreerde herkomst van misdadigsters met de herkomst van alle inwoners in Amsterdam, Leiden en Gouda suggereert dat in al deze steden immigrantes kwetsbaarder waren voor vervolging dan lokaalgeboren vrouwen. We zagen dat gemiddeld één op de drie in Gouda veroordeelde vrouwen uit de stad kwam, terwijl dit in middelgrote steden in Holland, zoals Gouda, onder de bevolking geheel gold voor zo'n 40 tot 65 procent. Het aandeel in Gouda geboren vrouwelijke verdachten was in de achttiende eeuw hoger (42 procent). Maar in deze periode daalde het aantal inwoners. Mensen verlieten de stad en het aandeel nieuwkomers daalde. Vrouwen die vanuit de omliggende gebieden of uit de Republiek naar de stad kwamen, waren oververtegenwoordigd en bleken kwetsbaarder voor vervolging. Opmerkelijk is bovendien dat er in Gouda een relatief grote groep vrouwelijke misdadigsters was zonder vaste woon- of verblijfplaats.⁴⁰

Migratiebewegingen waren niet statisch maar veranderden door de tijd heen. De gegevens voor Amsterdam en Leiden staan verdere differentiatie toe. In beide steden daalde het aandeel vrouwelijke migranten onder de verdachten in de loop der tijd (Figuur 1 en 2). Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw was het aandeel migranten hoog – vaak zo'n 80 procent kwam van elders. Rond 1800 kwam in Amsterdam meer dan de helft van de vrouwelijke veroordeelden uit de stad, in Leiden waren *locals* sinds 1700 vrijwel constant in de meerderheid. Ook onder de stedelijke bevolking daalde het aandeel migranten. In Amsterdam was rond 1800 ongeveer de helft van de bevolking in de stad geboren. In Leiden was dit aandeel ongeveer driekwart.

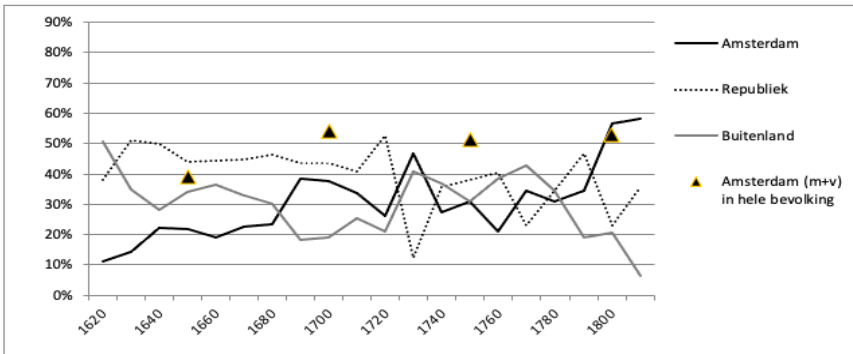
Wederom moeten de bevindingen met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. De cijfers zijn immers niet gedifferentieerd naar sekse. De vergelijking duidt toch op enkele interessante ontwikkelingen. Ten eerste waren migranten gedurende een groot deel van de zeventiende en achttiende eeuw goed – en waarschijnlijk óververtegenwoordigd onder de veroordeelde vrouwen in Amsterdam en Leiden. Ten tweede weerspiegelden veranderingen in de plaatsen van herkomst van de vrouwelijke delinquenten de veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Ten derde nam het aantal immigrantes voor de rechtbank na 1750 af, vooral in Leiden.

Els Kloek suggereerde dat de geconstateerde feminisering van de criminaliteit in de tweede helft van achttiende-eeuws Leiden te maken zou kunnen hebben met het migratiepatroon. De toestroom van de (al snel verdachte) nieuwkomers, waarin – zo veronderstelde zij – mannen

⁴⁰ Schmidt, *Prosecuting women*, 100.

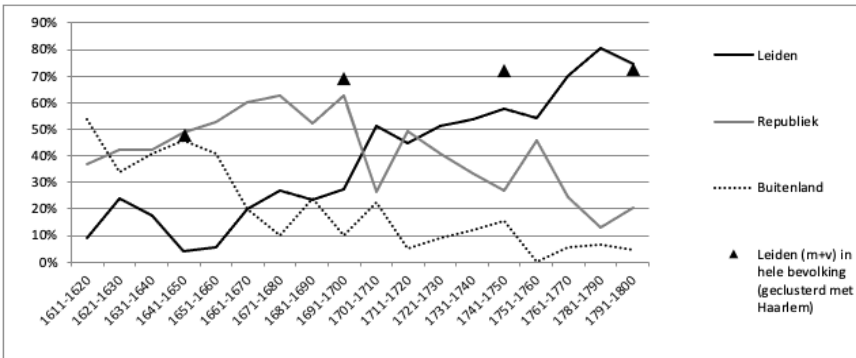
domineerden, daalde. Deze daling zou tot een absolute daling van de criminaliteit en een relatieve daling van het aantal mannen hebben geleid. Een nadere blik op de herkomst wijst uit dat er onder de vrouwelijke criminelen uit de zeventiende eeuw toch opmerkelijk veel vrouwen ‘van buiten’ waren.

Figuur 1. Plaats van herkomst van vrouwelijke verdachten in Amsterdam 1620-1810 (steekproefjaren).

Bronnen: Lucassen, ‘Immigranten in Holland’, 25-30; Dataset Amsterdam; (Schmidt, *Prosecuting women*, 105).

Figuur 2. Plaats van herkomst van vrouwelijke verdachten in Leiden 1611-1810 (per decennium).

Bronnen: Lucassen, ‘Immigranten in Holland’, 25-30; Dataset Leiden; (Schmidt, *Prosecuting women*, 105).

Het belang van mobiliteit

Om het belang van aan migratie gebonden kwetsbaarheid en zelfstandigheid als verklaring te bepalen is het belangrijk verder te kijken dan de herkomst van vrouwelijke criminelen. De verhalen over misdadigsters en hun delicten tonen namelijk dat het niet alleen hun *herkomst* was, maar ook de *mobiliteit* in hun levens die hun lot bepaalde en hen voor de rechtbank bracht.

Dat vrouwen voor de Goudse rechtbank gemiddeld genomen vaker uit Gouda kwamen en zeker niet de typische lange-afstandsmigranten waren, betekent niet dat zij een gevestigd leven leidden. Dat veel vrouwen geen vaste woon- of verblijfplaats hadden, wijst op mobiliteit. De 35-jarige Griet Jans Kock bijvoorbeeld werd in Gouda geboren en zou dus gemakkelijk voor een gevestigde inwonster kunnen doorgaan. Maar zij leefde een ellendig en zwervend bestaan voordat de magistraten haar vervolgden voor kindermoord, aanzetten tot moord en zelfmoord – een misdaad die bestraft werd door haar lijk oneervol op het schavot tentoon te stellen.⁴¹ Twee andere in Gouda geboren vrouwen hadden geen vaste verblijfplaats meer sinds zij eerder uit de stad verbannen waren en nu voor de tweede keer waren gearresteerd. Van nog eens negen andere vrouwen zonder vaste woonplaats kwamen er twee van buiten de provincie, twee uit Frankrijk, één uit de Zuidelijke Nederlanden en één uit Duitsland. De middelgrote provinciale industriestad trok vrouwelijke landlopers uit het buitenland en binnenland aan.⁴²

Wie ‘vagebonderend’ door het leven ging, was per definitie verdacht zoals we eerder zagen. Maar het waren zeker niet alleen landloopsters wier leven door mobiliteit gekenmerkt werd. De scheiding tussen een gevestigd bestaan en een rondreizend leven was dikwijls dun. De 27-jarige Coba Gerrits, een baakster uit Middelburg, had Zeeland verlaten nadat haar man naar West-Indië vertrokken was. Ze kwam terecht in Gouda, waar ze Jan van Asselen ontmoette. Coba raakte zwanger van hem, vertrok alleen naar Amsterdam om daar – zoals meer ongehuwde moeders deden⁴³ – het buitenechtelijke kind ter wereld te brengen. Het kind stief, Coba bleef in Amsterdam werken als min maar werd na enige tijd door Jan naar Gouda gehaald om bij hem te wonen en voor zijn kinderen te zorgen. Daarbij had Coba nog een andere inkomstenbron. Ze stal het horloge van Christiaan de Jager met wie zij het

⁴¹ SAMH, ORA inv.nr.180, 8-09-1743, f.116v-117.

⁴² Schmidt, *Prosecuting women*, 100.

⁴³ Kuijpers, *Migrantenstad*, 203.

bed had gedeeld. In 1764 werd Coba veroordeeld wegens overspel, prostitutie en diefstal van een horloge.⁴⁴

Mobiliteit kon ook onderdeel zijn van de criminele strategie. In Zwolle stonden niet zoveel vrouwen terecht uit het dunbevolkte Overijssel, maar de steden Deventer en Kampen waren wel geregeld ‘plaats delict’. In Zwolle gestolen goederen werden in een dichtbijgelegen stad te koop aangeboden of andersom – vrouwen reisden naar Zwolle in de hoop hier een afzetmarkt te vinden voor hun op het platteland of in nabijgelegen steden gestolen waar. Deze vorm van mobiliteit was welhaast noodzakelijk in middelgrote steden, zoals de uit Amsterdam afkomstige Grietje Harms ondervond. Zij reisde van Groningen via Hardenberg naar Zwolle, waar zij op vrijdag 25 september 1711 om zeven uur 's ochtends in het huis van zilversmid Varseveld deed alsof zij zilveren stiftjes wilde kopen, maar in een onbewaakt ogenblik een aantal stiftjes van de toonbank griste en vertrok. De Zwolse zilversmid bij wie Grietje haar buit te koop aanbood, herkende de waar onmiddellijk, vroeg zijn dienstmeid zijn collega te waarschuwen en bezorgde het gestolen goed terug bij de rechtmatige eigenaar.⁴⁵ Fennechien Jans had dat beter in de gaten: zij reisde tussen Deventer, Zwolle en Amsterdam heen en weer om de in het oosten gestolen goederen in Amsterdam te verkopen, totdat zij, gesnapt op het veer, voor diefstal en heling veroordeeld werd.⁴⁶ Het karakter van Zwolle als regionaal marktcentrum en knooppunt in de bovenregionale handel drukte een stempel op de criminaliteit: de voor de stedelijke economie zo belangrijke doorvoerhandel bleef niet beperkt tot legale activiteiten.

De praktijk om de buit in een andere plaats te verkopen, illustreert het levendige verkeer tussen de verschillende steden in de Nederlandse Republiek én de grote mobiliteit van de vrouwen. De Amsterdamse weesmeisjes Marrij Margriet (19) en Lijsbeth Christalin (13) bleven redelijk dicht bij huis en stroopten Zunderdorp, Ransdorp, Broek in Waterland en Nieuwendam af op zoek naar brood, vlees, kaas, kousen, hemden en klein geld.⁴⁷ Johanna Veltman was van haar geboorteplaats naar Groningen vertrokken, reisde verder naar Amsterdam, trok door naar Rotterdam, verbleef een tijdje in Middelburg en werd uiteindelijk gepakt in Breda waar zij

⁴⁴ SAMH, ORA inv.nr. 170, 9-6-1764, f.170-173 en 13-6-1764, f.176-177v. Zie ook ORA inv.nr. 181, 26-6-1764, f.45v-47v.

⁴⁵ NL-ZLHCO, 0700, Criminalia inv.nr. 379, 1-10-1711.

⁴⁶ NL-ZLHCO, 0700, Criminalia inv.nr. 3795, 11-3-1697.

⁴⁷ SAA, Archief 1426, SR18, nr. 12-13, 16-2-1685.

zonder te betalen en mét gestolen goederen de herberg verlaten had. Bordeelhoudster Ariaantje Loot vertrok samen met haar man Dirk Pret uit de sleutelstad toen de Leidse autoriteiten de vervolging van prostitutie intensiverden, om in de Amsterdamse Jan Vriesteeg een nieuw bordeel te beginnen. Anna Margareta Berre werd in Rotterdam opgepakt voor diefstal terwijl ze op weg was naar Amsterdam om aldaar werk te zoeken in de diamantslijperij. Deze vrouwen werden door verschillende rechtbanken verspreid over het land veroordeeld. Hun wegen voeren, zo blijkt, opmerkelijk vaak via Amsterdam. Het toont de aantrekkingskracht van de vroegmoderne grote stad als plaats voor illegale activiteiten.

Conclusie

In de literatuur is gesuggereerd dat het grote aandeel van vrouwen in vervolgte criminaliteit in vroegmoderne steden mogelijk verband hield met de kwetsbare positie van immigrantes in de stedelijke omgeving. De cijfers toonden dat het aandeel immigrantes onder de veroordeelden niet alleen in Amsterdam, maar ook in verschillende andere steden inderdaad opmerkelijk groot was – al nam het aandeel af toen ook het aandeel migranten in de stedelijke bevolking daalde. Of migranten door de rechtbank werden gediscrimineerd, is op basis van de gepresenteerde informatie niet vast te stellen. Maar het was zeker niet alléén hun herkomst die hen voor de rechtbank bracht. Dat er veel vrouwen van buiten de stad voor de criminele rechtbank verschenen, komt door een combinatie van factoren.

De veroordeelde vrouwen waren zonder meer kwetsbaar, hadden gemiddeld genomen minder sterke sociale netwerken en behoorden doorgaans niet tot de sociale laag van de gevestigde, stedelijke burgerij. Proletarisering raakte vrouwen hard. Vrouwenlonen waren laag en niet alle sectoren van de arbeidsmarkt waren voor hen toegankelijk. Mobiliteit was belangrijk in de levens van arme vrouwen die in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien, die in hun zoektocht naar werk assertief over de grenzen van de stad heen keken en daarbij soms ook de grenzen van de legaliteit overschreden.

Ook het vervolgingsbeleid speelde een rol. We zagen dat mobiliteit van marginale groepen in toenemende mate werd gecriminaliseerd en daarbij werd geen uitzondering gemaakt voor vrouwen. Het vlottende deel van de bevolking – waaronder zich ook vrouwen bevonden – werd scherp in de

gaten gehouden door de stedelijke autoriteiten en indien nodig hard aangepakt.

Naast de kwetsbaarheid van mobiele vrouwen en een vervolgingsbeleid met scherp oog voor mobiliteit was er nog een factor van belang: interstedelijke mobiliteit was een belangrijk kenmerk van vroegmoderne criminaliteit en onderdeel van de strategieën van veel criminelen. En daarbij was de sterke verstedelijking binnen de Republiek dan weer van belang. Vrouwen stalen in de ene stad om hun waar in de volgende te verkopen. Zij reisden tussen steden heen en weer of trokken verder om hun geluk elders te beproeven – soms gedwongen door een verbanningsstraf. Een volgende stad was nooit ver weg en verbindingen tussen steden waren goed. Dit creëerde mogelijkheden voor illegale activiteiten en die werden benut – niet alleen door mannen, maar ook door vrouwen.

Criminaliteit, gender en das Haus in vroegmodern Frankfurt*

Jeannette Kamp

Door criminologen en criminaliteitshistorici werd lange tijd aangenomen dat criminaliteit *één* constante kent, ongeacht de context: dat de plegers van misdrijven voor de overgrote meerderheid mannen zijn.¹ Naast biologische factoren, wezen onderzoekers vooral ook culturele normen aan om dit fenomeen te verklaren. Vrouwen zouden nou eenmaal een minder publiek leven leiden en daarmee minder kansen hebben om delicten te plegen en met justitie in aanraking te komen.² Niets bleek echter minder waar. Op zoek naar de geschiedenis van gewone mensen, ontdekten historici vanaf de jaren 1970 steeds vaker juridische bronnen als dankbaar en vruchtbaar onderzoeksmateriaal, met name voor de vroegmoderne periode. Uit hun analyses bleek dat vrouwen vooral in grote steden veel vaker dan men op basis van criminologische theorieën zou mogen verwachten met justitie in aanraking kwamen.³ In zeventiende- en achttiende-eeuws Londen was dertig tot vijftig procent van de verdachten voor de stedelijke rechtbank, de *Old Bailey*, vrouw.⁴ Ook in Hollandse steden waren vrouwelijke misdadigers geen marginaal verschijnsel. Maar liefst tweeënvijftig procent van alle Amsterdamse verdachten tussen 1620 en 1810 was vrouw. In Leiden waren vrouwelijke verdachten in de tweede helft van de achttiende eeuw zelfs in de meerderheid.⁵ De meeste vrouwelijke daders waren jong, arm, leidden een

* Dit artikel is gebaseerd op eerder gepubliceerd onderzoek in Jeannette Kamp, *Crime, Gender and Social Control in early modern Frankfurt* (Leiden 2020) dat voor de gelegenheid van dit artikel is vertaald en bewerkt.

¹ F. Heidensohn en M. Silvestri, 'Gender and Crime', in: M. Maguire et al. (red.), *The Oxford Handbook of Criminology* (Oxford 2012) 336-369: 344.

² M.R. Gottfredson en T. Hirschi, *A General Theory of Crime* (Stanford 1990) 145.

³ A. Schmidt en M. Pluskota, 'Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900', *Stadsgeschiedenis* 8:1 (2013) 60-77.

⁴ M. Feeley en D. Little, 'The vanishing female: the decline of women in the criminal process, 1687-1912', *Law & Society Review* 24:4 (1991) 719-757: 722.

⁵ Voor een overzicht van het percentage vrouwen aan de vervolgte criminaliteit in Hollandse steden zie: A. Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden 2020) 68.

mobiel leven en hadden nauwelijks sterke sociale netwerken in de stad om op terug te vallen in tijden van nood.

Onderzoekers als John Beatty, Malcom Feeley, Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt wezen eerder op het belang van de stad als verklarende factor voor dit patroon. Specifieke demografische (ongelijke sekseratio, hoge migratie), socio-economische en culturele karakteristieken van de urbane samenleving zorgden ervoor dat vrouwen in de stad een relatief zelfstandig en publiek leven konden leiden. Tegelijkertijd waren zij ook kwetsbaarder, omdat ze veelal zelf moesten zien rond te komen. Diefstal, bedelen en (gelegenheids-)prostitutie kon in dergelijke gevallen een uitkomst bieden en vormden een belangrijk onderdeel van de overlevingsstrategieën van de stedelijke onderklasse, juist voor vrouwen.⁶ Daarnaast stelde Robert Shoemaker dat vrouwelijke criminaliteit in steden anders werd aangepakt dan op het platteland, waar men eerder geneigd was vrouwen informeel te straffen in plaats van naar de rechtbank te stappen. De sterke focus op formele controle via juridische instanties in de stad werd uiteraard vergemakkelijkt door het feit dat de rechtbanken en andere disciplinaire instellingen dichtbij waren.⁷

De grote geografische variëteit van criminaliteitscijfers in deze periode roept echter vragen op over de mate waarin verklaringsfactoren zoals de 'urban factor' algemene geldigheid hebben.⁸ Hoewel in bovengenoemde steden vrouwen inderdaad een aanzienlijk aandeel aan de vervolgte criminaliteit hadden was dit lang niet overal in Europa het geval. In Duitse steden lag het percentage vrouwen bijvoorbeeld aanzienlijk lager, variërend van circa tien tot dertig procent.⁹ In dit artikel zal aan de hand van rechtszaken uit achttiende-eeuws Frankfurt, getoond worden dat in Duitse gebieden informele sociale controle niet alleen belangrijk was voor de regulering van criminaliteit op het platteland, maar juist *ook* in de stad. Duitse steden werden gekenmerkt door sterke instituties, in het bijzonder het huishouden, die ten

⁶ J. Beatty, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 8:4 (1975) 80-116: 91; M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014); Schmidt, *Prosecuting women*, 99.

⁷ R. Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850: the emergence of separate spheres?* (Harlow 1998) 301-302.

⁸ Zie hiervoor ook Schmidt, *Prosecuting women*, 208.

⁹ R. Jütte, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung* 108:1 (1991) 86-116: 93.

grondslag lagen aan sterke sociale controlemechanismen.¹⁰ In heel Europa stond het patriarchale huishouden centraal in constructies van sociale orde. Maar sterker dan in andere landen betrof dit in Duitsland niet alleen een ideologische, maar ook een praktische invulling. Zo had het hoofd van het huishouden, de *Hansvater*, een semi-juridisch bevoegdheid om zijn gezinsleden, inclusief inwonende dienstmeiden en knechten, te disciplineren. Ongehuwde vrouwen mochten geen zelfstandig huishouden opzetten.¹¹ En migranten zonder baan – en dus zonder plaats in een huishouden – mochten niet langer dan acht dagen in de stad blijven.¹² De relatieve vrijheid, maar ook de daarmee gepaard gaande kwetsbaarheid die vrouwen in andere steden kenden, was in Frankfurt hierdoor anders dan voor vrouwen in steden met zwakke huishoudens en een open migratieregime.¹³

De hoofdvraag van dit artikel luidt dan ook: hoe werkte de informele disciplinerende binnen het huishouden in de praktijk en welke invloed had dit op de vervolging van criminaliteit door overheden en de daaruit voortvloeiende genderpatronen in de geregistreerde misdaad? Dit levert de nodige uitdagingen op. Een karakteristiek van regulering binnen het huishouden was immers juist dat er geen gerechtelijke instanties aan bod kwamen en dat deze daarom over het algemeen niet in de bronnen terecht kwamen. Om deze reden focus ik in dit artikel op één delict in het bijzonder: huisdieverij. Het bestellen van de meester door inwonend en ondergeschikt dienstpersoneel werd door de autoriteiten als een bijzonder ernstig delict en breuk van de sociale orde beschouwd.¹⁴ Juist de gevallen waarin de disciplinerende binnenshuis mislukte en de autoriteiten werden ingeschakeld kunnen ons meer vertellen over de manier waarop dit normaal verliep. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de procesdossiers, de *Criminalia*, van het *Peinliche Verhöramt* in Frankfurt. Het *Verhöramt* werd opgericht in 1616 en

¹⁰ K.A. Lynch, *Individuals, families and communities in Europe 1200-1800. The urban foundations of western society* (Cambridge 2003) 25, 56-57; S. Ogilvie, *A bitter living. Women markets and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003) 19-20.

¹¹ M. Wiesner-Hanks, 'Having her own smoke. Employment and independence for singlewomen in early modern Germany, 1400-1750', in: J.M. Bennett en A.M. Froide (red.), *Singlewomen in the European past, 1250-1800* (Philadelphia 1999) 192-216.

¹² Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 227.

¹³ Ogilvie, *Bitter living*, 312.

¹⁴ O. Ulbricht, 'Zwischen Vergeltung und Zukunftsplanung. Hausdiebstahl von Mägden in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 19. Jahrhundert' in: idem (red.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (Köln 1995) 139-170.

leidde de onderzoeken en verhoren van verdachten. Het werd voorgezeten door de een van de twee burgemeesters en geleid door twee raadsleden. Wanneer het misdrijven betrof waarvoor slechts een lichte gevangenisstraf, eenvoudige verbanning of geldboete stond voorgeschreven werden deze door het *Verhöramt* zelf afgehandeld. Bij de zwaardere delicten sprak de raad het oordeel uit, maar leidde het *Verhöramt* alsnog het gehele onderzoek. Dat betekent dat zowel zwaardere als lichtere vergrijpen in de *Criminalia* bewaard zijn gebleven. De dossiers zijn zeer uitgebreid en bevatten alle verhoren van zowel getuigen als verdachten en, indien van toepassing, rapporten van medici, juristen of andere experts. In simpele zaken beslaan de getuigenissen slechts enkele folio's en werd het onderzoek in een dag afgerond. Bij grotere zaken kon het onderzoek zich over meerdere weken uitstrekken en neemt een dossier al snel enkele tientallen, zo niet honderden, folio's in beslag. In totaal zijn er voor de zeventiende en achttiende eeuw bijna tienduizend procesdossiers bewaard gebleven. Vanwege de omvang van het archief is er voor dit onderzoek gewerkt met vijf steekjaren verdeeld over de achttiende eeuw: 1700, 1720, 1740, 1760 en 1780.¹⁵ Daarnaast kon op basis van de registers – die slechts summier informatie geven over de daders en het type delict – voor de gehele periode een algemeen beeld van de aard van de vervolgte criminaliteit worden geschetst. Voordat ik dieper in ga op de huisdiefstallen en de informele controle binnen het huishouden, zal in het navolgende eerst een korte schets van de context in Frankfurt geven.

Frankfurt

In de vroegmoderne periode vormde Frankfurt een belangrijk knooppunt in de Europese langeafstandshandel. De jaarlijkse *Frühjahrsmesse* en *Herbstmesse* waren belangrijke evenementen die veel internationale bezoekers trokken. Mede dankzij deze functie groeide de stad bovendien uit tot een belangrijk financieel centrum, naast steden als Amsterdam en Londen. De lokale economie werd echter vooral gedomineerd door handwerkgilden die voor de lokale markt produceerden.¹⁶ Bovendien vormde Frankfurt als plek waar de keizer werd gekozen en gekroond ook het politieke hart van het *Heilige Roomse*

¹⁵ Voor meer informatie over de bronnen en het Frankfurter rechtssysteem zie: Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 27-31.

¹⁶ J. Eibach, *Frankfurter Verböre. Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert* (Paderborn 2003) 52.

Rijk. Kortom, het was een stad van formaat, hoewel het aantal inwoners niet uitzonderlijk groot was. Aan het begin van de zeventiende eeuw telde Frankfurt zo'n 20.000 inwoners. Na een relatief korte bevolkingsafname door de Dertigjarige Oorlog groeide Frankfurt van rond 25.000 inwoners aan het begin van de achttiende eeuw naar 40.000 aan het einde daarvan. De stad dankte haar bevolkingsgroei in hoge mate aan de migratie naar de stad. Ongeveer vijftig procent van de inwoners bezat het burgerrecht. Van de burgers was wederom de helft buiten Frankfurt geboren en had pas op latere leeftijd het burgerrecht gekregen, in de meeste gevallen door het te kopen.¹⁷ Enkel burgers hadden volledig toegang tot het meesterschap in gildes, publieke functies zoals bijvoorbeeld het raadlidmaatschap, huisbezit en toegang tot de armenzorg. Daarnaast waren er de *Beisassen*, een vorm van tweederangs burgerschap dat onder strenge voorwaarden en in beperkte mate toegang gaf tot stedelijke voorzieningen, waaronder de armenzorg, maar bezitters uitsloot van politieke functies en gildelidmaatschap. In het midden van de achttiende eeuw stond slechts zo'n vijf procent geregistreerd als *Beisasse*.¹⁸ Vreemdelingen, *Fremde*, waren van alle stedelijke voorzieningen uitgesloten en mochten zich niet zelfstandig in Frankfurt vestigen. Dat wil zeggen dat zij enkel als ondergeschikte in andermans huishouden, onder het toezien oog van de *Hausvater*, mochten verblijven. Frankfurt huisvestte bovendien een van de grootste joodse gemeenschappen in Europa. Zij mochten zich alleen in het ghetto, de *Judengasse*, vestigen en waren van de meeste economische activiteiten uitgesloten.

Zoals in de inleiding vermeld, stond in Duitsland het huishouden in vroegmoderne opvattingen over goede sociale orde centraal. Dit huishouden bestond niet alleen uit de kernfamilie, maar ook het dienstpersoneel, leerlingen en knechten werden hiertoe gerekend. Idealiter stond het echtpaar, dus zowel de man (*de Hausvater*) als de vrouw (*de Hausmutter*), aan het hoofd van dit huishouden en regeerden ze het in harmonie, hoewel de man juridisch meer bevoegdheden bezat om zijn gezag uit te oefenen.¹⁹ De positie van ongetrouwde vrouwen was daarentegen uiterst beperkt. Zo heeft Sheilagh

¹⁷ G.L. Soliday, *A community in conflict. Frankfurter society in the seventeenth and eighteenth centuries* (Hanover 1974) 45.

¹⁸ R. Roth, *Stadt und Bürgertum in Frankfurt am Main. Ein besonderer Weg von der ständischen zur modernen Bürgergesellschaft* (München 1996) 81.

¹⁹ H. Wunder, 'Gender norms and their enforcement in early modern Germany' in: L. Abrams en E. Harvey (red.), *Gender relations in German history. Power, agency and experience from the sixteenth to the twentieth century* (London 1996) 39-56.

Ogilvie aangetoond dat ongehuwde vrouwen in Württemberg niet zelfstandig een huishouden mochten voorzitten, en geacht werden om of als dienstbode – en daarmee onder de hoede van een *Hausvater* – aan de slag te gaan of bij een andere mannelijke autoriteitsfiguur in te wonen.²⁰ Ook in Frankfurt was de positie van ongehuwde vrouwen beperkt. Zij waren bij meerderjarigheid weliswaar juridisch handelingsbekwaam, maar ook hier waren zij op zijn minst sterk ontmoedigd om zelfstandig een huishouden te stichten.²¹ In de achttiende eeuw was slechts achttien procent van de huizenbezitters vrouw, waarvan negentig procent weduwe waren. Bij de eerste volkstelling in 1811 was slechts zeven procent van de burgerhuishoudens voorgezeten door vrouwen, en ook hier was de overgrote meerderheid weduwe.²² Aangezien deze cijfers slechts betrekking hebben op de burgerbevolking, kunnen we ervanuit gaan dat het aandeel op de gehele bevolking nog een stuk lager lag. In Hollandse steden daarentegen, was het niet ongebruikelijk dat een kwart van de huishoudens werd voorgezeten door een vrouw.²³ Ook het aantal dienstboden was in Frankfurt aanzienlijk: rond zeventien procent van de bevolking in 1811 was als bediende werkzaam in een vreemd huishouden.²⁴ Ter vergelijking: Jan Lucassen berekende dat in achttiende-eeuws Amsterdam dienstboden zo'n negen procent van de bevolking uitmaakten en in London lag dat aantal volgens berekeningen van Tim Meldrum rond de zeven procent.²⁵ Deze cijfers suggereren dat de arbeidsmarkten in deze steden diverser waren en er meer mogelijkheden voor (migranten)vrouwen waren om een zelfstandig leven te leiden. Desalniettemin was het aandeel migrantenvrouwen op de gehele Frankfurter bevolking aanzienlijk. Historicus Rainer Koch schatte dat in achttiende-eeuws Frankfurt zo'n negenduizend migrantenvrouwen in de stad verbleven. Dit betekent dat meer dan de helft

²⁰ Ogilvie, *Bitter living*, 63.

²¹ B. Dölemeyer, 'Privatrechtliche Handlungsspielräume von Frauen: die Frankfurter Gesetzgebung' in: G. Engel et al. (red.), *Frauen in der Stadt: Frankfurt im 18. Jahrhundert* (Königstein 2002) 87-102.

²² Roth, *Stadt und Bürgertum*, 72, 132.

²³ M. van der Heijden en A. Schmidt, 'Women alone in early modern Dutch towns: opportunities and strategies to survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38: 24.

²⁴ I. Kaltwasser, *Häusliches Gesinde in der Freien Stadt Frankfurt am Main* (Frankfurt 1989) 75.

²⁵ J. Lucassen, 'Female migration to Amsterdam,' in: E. Kloek et al. (red.), *Women of the Golden Age* (Hilversum 1994) 85; T. Meldrum, *Domestic Service and Gender, 1660-1750* (London 2000) 14.

van alle vreemdelingen in de stad vrouw was en dat zij ongeveer een kwart van de stedelijke bevolking vormden.²⁶

Huisdiefstal

Wanneer vrouwen zich in vroegmodern Frankfurt voor de rechtbank moesten verantwoorden was dit in de meeste gevallen omdat zij zich schuldig hadden gemaakt aan een vorm van diefstal, braak, heling of oplichting. Vijftig procent van de misdrijven die door vrouwen werd gepleegd bestond uit vermogensdelicten. Ook bij mannen stonden eigendomsmisdrijven met veertig procent op de eerste plaats. Het aandeel vrouwen lag bij de vervolgte vermogensdelicten met zevenentwintig procent dan ook iets hoger dan bij de criminaliteit in het geheel, waar ze slechts tweeëntwintig van de verdachten uitmaakten.²⁷ Slechts een klein deel van de vervolgte vermogensdelicten betrof delicten waarin het dienstpersoneel hun meester of meesteres hadden bestolen. In achttiende-eeuws Frankfurt ging het om zo'n 10 procent van de diefstallen.²⁸ Voor andere Duitse steden zijn vergelijkbare cijfers bekend. In Schleswig-Holstein varieerde het percentage tussen de drie en acht procent en in het naburige Kurmainz was dit vijf procent.²⁹

Ondanks het geringe aantal zaken werd diefstal door huisbedienden in de achttiende eeuw – ook in andere delen van Europa – als een steeds groter probleem ervaren. In veel steden reageerden de autoriteiten hierop door strengere wetgeving te implementeren.³⁰ In Engeland werd in 1713 een buitengewoon statuut geïmplementeerd waarmee huisdiefstal een halsmisdad deed.³¹ Ook in Duitsland werd de huisdiefstal een onderwerp van discussie onder juristen. In verschillende steden, waaronder het naburige Mainz, werden verordeningen uitgebracht die het vermogensdelict als een aparte vorm van diefstal definieerden die als gevolg daarvan ook strenger

²⁶ R. Koch, 'Frankfurt am Main im 18. Jahrhundert', in: *Frauen in der Stadt* (Königstein 2002) 71.

²⁷ Voor een volledig overzicht zie: Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 66-73.

²⁸ J. Eibach, *Frankfurter Verböde*, 323.

²⁹ Ulbricht, 'Zwischen Vergeltung und Zukunftsplanung', 144; Härter, *Policy und Strafjustiz*, 578.

³⁰ Voor de situatie in Holland zie: Schmidt, *Prosecuting women*, 141.

³¹ Beattie, *Policing and Punishment*, 39.

gestraft diende te worden.³² Hoewel het in Frankfurt uiteindelijk niet tot aparte wetgeving zou komen, werd ook daar de huisdiefstal onderwerp van debat.³³ In Engeland werd huisdiefstal vooral geproblematiseerd omdat men vreesde voor de banden die bedienden zouden onderhouden met georganiseerde dievenbendes.³⁴ In Duitsland, daarentegen, werd het delict vooral gezien als een inbreuk op de sociale orde en hiërarchische relaties binnen het huishouden.³⁵

Opvallend is dat bij huisdieverij – in tegenstelling tot de meeste andere vermogensdelicten – het aandeel mannelijke en vrouwelijke verdachten vrijwel gelijk op ging. In Frankfurt werd in de achttiende eeuw ruim de helft van de huisdiefstallen door vrouwen gepleegd.³⁶ Bovendien waren deze diefstallen belangrijker voor vrouwen dan voor mannen: ruim tweeëntwintig procent versus slechts negen procent van alle eigendomsdelicten.³⁷ Dit uitgesproken ‘vrouwelijke’ karakter van huisdiefstal is ook voor andere delen van Noordwest-Europa nagewezen.³⁸ Het patroon past goed in het beeld dat historici lange tijd hadden van vrouwelijke (vermogens-)delinquenten. Genderrollen beperkten het leven van de vrouw immers tot het huishouden en dit zou ook beïnvloeden op welke manier zij de wet braken. Zo stelde Pieter Spierenburg voor vroegmodern Amsterdam dat de diefstal van vrouwen gelinkt was aan hun rol in het huishouden en de verzorgende taken daarin, met name het voorzien van eten.³⁹ Volgens Gerd Schwerhoff beschikten vrouwen door de heersende genderrollen bovendien niet over de juiste kennis en *skill set* om buiten de context huishouden delicten te plegen. Inbraken in kerken, werkplaatsen of zakkensnijden op straat vereisten immers toegang tot ruimten en kennis van het gebruik van specifieke gereedschappen die vrouwen simpelweg niet zouden hebben.⁴⁰ Volgens deze opvatting is ook

³² Härter, *Policey und Strafjustiz*, 580-81.

³³ Eibach, *Frankfurter Verhöre*, 352.

³⁴ Beattie, *Policing and Punishment*, 38.

³⁵ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 141.

³⁶ In de steekjaren 1700, 1720, 1740 en 1780 was 56,5 procent van de verdachten bij huisdiefstallen vrouwelijk. Joachim Eibach vond in zijn studie voor de jaren 1741-43; 1771-75 en 1801-1805 een vergelijkbaar aandeel van 51,4 procent. Eibach, *Frankfurter Verhöre*, 323.

³⁷ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 98.

³⁸ H. Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 1992) 80.

³⁹ P. Spierenburg, 'How violent were women?', 13.

⁴⁰ Schwerhoff, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität', 94.

het vrouwelijke karakter van huisdiefstallen makkelijk te verklaren. Het was immers vanuit hun werk dat dienstboden – waarvan in de vroegmoderne periode de meerderheid vrouw was⁴¹ - kennis en toegang hadden tot de privésfeer van hun werkgevers en precies wisten waar alle kostbaarheden te vinden waren.⁴² Het domein van de vrouw bleef dus beperkt tot de private ruimte van het huis terwijl mannen ook toegang hadden tot de publieke ruimte. In de volgende secties zal ik aan de hand van de motieven voor huisdiefstal en de manier waarop deze gedisciplineerd werd laten zien dat deze oudere opvattingen geproblematiseerd dienen te worden.

Motieven

Allereerst moet het beeld worden genuanceerd dat huisdiefstallen gepleegd werden in een context waarin dienstboden makkelijke toegang tot de privésfeer en de luxegoederen van hun werkgever hadden. Het onderscheid tussen privaat en publiek, zoals dat voor de moderne tijd wordt gemaakt, gaat met betrekking tot vroegmoderne huishoudens niet op. Dankzij de centrale rol die huishoudens speelden in vroegmoderne opvattingen over sociale orde, hadden zij een publieke functie. Stedelijke autoriteiten en burens waren dan ook veel meer betrokken bij wat er achter de voordeur voorging. Om deze publieke functie van huishoudens te onderstrepen introduceerde Joachim Eibach het concept *Das Offene Haus* – het ‘open huis’.⁴³ Deze openheid kunnen we vrij letterlijk opvatten: huizen werden namelijk niet afgesloten voor de buitenwereld, maar waren openlijk toegankelijk voor de buitenwereld. In Frankfurt kwam deze open functie van huishoudens ook tot uiting in de architectuur van de huizen. De meeste gebouwen waren aan de voorkant voorzien van een *Geräms* – een kooiachtige aanbouw die de vloeiende overgang tussen huis en straat markeerde en waar een groot deel van de huishoudelijke activiteiten plaatsvond.⁴⁴ De toegang tot huizen was niet

⁴¹ Hahn, *Migration-Arbeit-Geschlecht*, 207-212.

⁴² Durston, *Victims and Viragos*, 133-136.

⁴³ Eibach, Joachim. ‘Das offene Haus: kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit’. *Zeitschrift für Historische Forschung* 38, nr. 4 (2011): 621–64.

⁴⁴ Rodenstein, Marianne. ‘Vom “Gassesitzen”, “Spaziergucken” und der Geselligkeit: Modernisierung des städtischen Raums und Wandel des Geschlechterverhältnisses im Frankfurt des 18. Jahrhunderts’. In *Frauen in der Stadt: Frankfurt im 18. Jahrhundert*,

alleen aan haar bewoners voorbehouden en het merendeel van de diefstallen uit huizen werd dan ook door mensen buiten het huishouden gepleegd. Onder het voorwendsel op zoek te zijn naar een aalmoes of werk konden – met name vrouwen – ook zonder braak makkelijk toegang tot de huizen van onbekenden krijgen en vandaaruit kostbaarheden ontvreemden.⁴⁵ Tegelijkertijd werden juist wegens de openheid kostbaarheden achter slot en grendel in kisten en kasten bewaard waar ook bedienden geen toegang tot hadden. Vrouwelijke dieven maakten daarbij op een zelfde manier gebruik van werktuigen om deze open te breken als hun mannelijke collega's.⁴⁶

Ten tweede kwamen veel diefstallen door dienstboden voort uit arbeidsconflicten, waarbij het soms niet altijd duidelijk was of er daadwerkelijk sprake was van diefstal. Het dienstpersoneel kwam met het aannemen van de *Miethpfennig* (een traditionele fooi die het begin van de dienst markeerde) onder de bevoegdheid van de *Hausvater* en kon zonder diens toestemming de dienst niet vroegtijdig verlaten.⁴⁷ Deden ze dit wel, dan werden ze al snel van diefstal verdacht. Uit de verhoren blijkt dat zowel bij mannelijke als ook vrouwelijke bedienden onenigheden over betaling, het type werk dat verricht moest worden of de behandeling door de werkgever vaak meespeelden. Toen Ludwig Rusch in de zomer van 1700 werd verhoord over het stelen van het paard van zijn dienstheer, brouwmeester Peter Schulge, gaf hij aan dit te hebben gedaan omdat hij zijn volledige loon niet uitbetaald kreeg en tijdens zijn dienst door de zware werkzaamheden bovendien verlamd was geraakt.⁴⁸ De verklaring van Anna Margaretha Burkhardin, die in 1720 beschuldigd werd van het bestelen van haar meester Willhelm DeAhna, was heel vergelijkbaar. Zij ontkende de diefstal en gaf aan vroegtijdig uit haar dienst weggelopen te zijn omdat haar dienstvrouw haar mishandelde. Bovendien waren er onenigheden over de betaling. Volgens Anna Margaretha waren zij aan het begin van haar dienst een jaarloon van acht gulden overeen gekomen, met de belofte dat ze naar een jaar een

onder redactie van Gisela Engel, Ursula Kern, en Heide Wunder, 15–46. Königstein/Taunus: Helmer, 2002.

⁴⁵ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 112.

⁴⁶ Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt am Main, Altes Archiv, Criminalia 5208 (1740), 5298 (1741), 7650 (1780).

⁴⁷ Stanziani, Alessandro. *Bondage: Labor and Rights in Eurasia from the Sixteenth to the Early Twentieth Centuries*. New York: Berghahn, 2014, 49; R. Schröder, *Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht* (Frankfurt am Main 1992).

⁴⁸ IFSG, Criminalia, Nr. 2239 (1700).

loonsverhoging zou ontvangen. Voor buitenstaanders zijn dit soort conflicten ontzettend moeilijk te ontcijferen. Bedienden stelden vaak dat zij onterecht gekort werden op hun salaris of slecht behandeld werden. De werkgevers stelden daar wederom tegenover dat dit simpelweg maatregelen waren tegen bedienden die lui waren, hun werk niet goed deden of onzorgvuldig en verkwistend met huishoudelijke goederen omgingen.⁴⁹ Daarnaast waren dergelijke conflicten ook vaak gemoeid met verschillende opvattingen van bediende en werkgever over bestaande rechten en foaien die traditioneel vaak deel uitmaakten van loon van dienstmeiden en knechten.⁵⁰

Hoewel bedienden in een positie van afhankelijkheid verkeerden hadden zij wel opties om eventueel wangedrag van hun werkgever aan te kaarten. Ook deze was immers in het kader van goed huishouden gebonden om de normen en waarden die daarmee gepaard gingen na te leven. Of zoals Heinrich Richard Schmidt het verwoordde: het mes van de hiërarchische verhoudingen sneed aan twee kanten. Ook het hoofd van het huishouden werd continue door de buitenwereld op zijn gedrag beoordeeld.⁵¹ In de *Criminalia* zijn dan ook voorbeelden te vinden van – vooral vrouwelijke – bedienden die hun werkgevers wegens mishandeling bij de autoriteiten rapporteerden. Deze reageerden daar in de meeste gevallen terughoudend op, zoals onder andere de zaak van Elisabetha Rachin tegen haar werkgever, de bakkersmeester Johannes Schäffer, uit 1788 duidelijk maakt. Tijdens haar betrekking waren Rachin en Schäffer in conflict gekomen over de vraag of zij wel of niet gebruik mocht maken van het koffiedik dat over was na het koffiezetten. Schäffer zag dit als diefstal van zijn eigendom en confronteerde Rachin daarmee, die reageerde door haar meester en zijn vrouw uit te schelden. De echtgenoten tuchtigden hun dienstmeid daarop zo hard dat zij in het ziekenhuis belandde. In de zaak die volgde, besloten de raadsheren van het *Verhöramt* dat Schäffer en zijn vrouw weliswaar een geldboete moesten krijgen voor het buitensporige geweld dat ze hadden aangewend bij de tuchting van hun dienstmeid, maar dat zij verder geheel in hun recht hadden

⁴⁹ Rublack, *Crimes of women*, 192.

⁵⁰ Lane, Penelope. 'Work on the Margins: Poor Women and the Informal Economy of Eighteenth and Early Nineteenth-Century Leicestershire'. *Midland History* 22:1 (1997) 85–99.

⁵¹ Wunder, 'Gender norms', 43; Schmidt, Heinrich Richard. 'Hausväter vor Gericht: Der Patriarchalismus als zweischneidiges Schwert'. In *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, onder redactie van Martin Dinges, 213–36. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

gestaan om haar – ook fysiek – te disciplineren. Bovendien overwogen de ambtenaren om Rachin op te nemen in het stedelijke tuchthuis voor haar ongehoorzaamheid en insubordinatie. Ze zagen daar alleen vanaf omdat men bang was dat Rachin, als dochter van een burger, door in aanraking te komen met het bandeloze en liederlijke volk in het tuchthuis alleen nog verder af zou glijden.⁵² Rachin was echter een uitzondering: de meeste dienstboden kwamen van buiten de stad en hoefden niet op dergelijke gunsten te rekenen.⁵³

Het kon dus een riskante zaak zijn het wangedrag van de *Hausvater* bij de autoriteiten aan te geven. Slechts bij ernstig misbruik van het tuchtigingsrecht, of ander normoverschrijdend gedrag, greep de overheid bij conflicten in het huishouden in.⁵⁴ Voor de meeste mannelijke ondergeschikten in het huishouden waren de opties om het gedrag van hun baas aan de kaak te stellen uitgebreider. Leerlingen en gezellen konden met arbeidsconflicten immers ook bij het gilde terecht, die vaak een bemiddelende rol op zich namen.⁵⁵ Ondanks het risico van een slechte baas, kunnen we stellen dat het inwonen van bedienden, knechten, leerlingen en gezellen zeker ook positieve aspecten kende. Zo waren zij via het huishouden van hun meester automatisch geïntegreerd in de stedelijke gemeenschap en waren zij verzekerd van kost en inwoning.⁵⁶ Omdat het verblijf in de stad verbonden was aan de voorwaarde dat men dienst en inwoning had, waren er slechts weinig migranten(vrouwen) die zelfstandig hun weg moesten zien te vinden in een vreemde stad en het in tijden van economische nood alleen moesten zien te rooien.

⁵² Criminalia 9804 (1788).

⁵³ Koch, Rainer. 'Zum Gesindewesen in Frankfurt am Main (17.-19. Jahrhundert)'. *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst* 59 (1985) 231–250.

⁵⁴ Dit gold bijvoorbeeld ook bij huwelijksruzies: Eibach, Joachim. 'Der Kampf um die Hosen und die Justiz: Ehekonflikte in Frankfurt im 18. Jahrhundert'. In *Kriminalität in Mittelalter und Früher Neuzeit: soziale, rechtliche, philosophische und literarische Aspekte*, onder redactie van Sylvia Kesper-Biermann en Diethelm Klippel, 167–188. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.

⁵⁵ Grießinger, Andreas, en Reinhold Reith. 'Lehrlinge im deutschen Handwerk des ausgehenden 18. Jahrhunderts: Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte'. *Zeitschrift für Historische Forschung* 13:2 (1986) 149–199.

⁵⁶ B. de Munck, 'In loco parentis? In loco parentis? De disciplineren van leerlingen onder het dak van Antwerpse ambachtsmeesters (1579-1680)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:3 (2004) 3-30: 7.

Berechting

In Duitstalige gebieden, waar het *Gesinde* tot ver in de negentiende eeuw een aparte rechtsstatus zou blijven behouden, speelt het huishouden een belangrijke rol in de regulering van criminaliteit.⁵⁷ In vroegmodern Duitsland, Frankfurt inclusief, was het tuchtigingsrecht van de *Hausvater* via gewoonterecht geregeld. In juridische geschriften werd het *Strafrecht* van de meester dan ook regelmatig becommentarieerd. Interne conflicten, zoals onenigheden over extra's en uitgaanstijden, behoorden - aldus de Frankfurter syndicus Seyfried - niet tot de *crimen publica*.⁵⁸ De overheid reageerde ook bij diefstal delicten door bedienden terughoudend en ging slechts tot vervolging over wanneer hier door het hoofd van het huishouden nadrukkelijk om werd gevraagd. Ook dan ging men nog niet altijd tot vervolging over maar wees de meester op zijn verantwoordelijkheden zijn personeel zelf te disciplineren. Toen bakker Johann Georg Schluckbier in 1743 twee van zijn knechten bij het *Verhöramt* aangaf voor de diefstal van meel uit zijn werkplaats, werd zijn aanklacht afgewezen met de beredenering dat de waarde van de buit te gering was om een formele criminele procedure te starten.⁵⁹ Bij landlopers, zwervers of andere vreemdelingen die niet tot een huishouden behoorden was de overheid duidelijk minder terughoudend. In die gevallen was slechts de verdenking van diefstal genoeg om de verdachte via een *poena extraordinaria* – een straf die kon worden opgelegd wanneer er geen bekentenis en sluitend bewijs was – uit de stad te verbannen.⁶⁰

Wanneer we de zaken met betrekking tot *furtum domesticum* in de *Criminalia* analyseren vallen twee dingen op. Allereerst zien we dat zaken pas bij de overheid werden aangegeven wanneer disciplineren binnen het huishouden geen oplossing had geboden en/of de betroffene bediende was weggelopen. Uit de verhoren blijkt dat meesters en meesteressen een heel scala aan maatregelen namen wanneer ze hun bedienden op diefstal betraptten: van een simpele reprimande, tot het inhouden van loon, tot oneervol

⁵⁷ Zie voor de aparte rechtsstatus van bedienden en leerlingen o.a. A. Steidl, *Auf nach Wien! Die mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt* (Wenen en München 2003).

⁵⁸ Eibach, *Frankfurter Verböre*, 341.

⁵⁹ *Criminalia* 5622 (1743) - geciteerd in: Eibach, *Frankfurter Verböre*, 70.

⁶⁰ Eibach, Joachim. 'Versprochene Gleichheit - verhandelte Ungleichheit: Zum sozialen Aspekt in der Strafjustiz der Frühen Neuzeit'. *Geschichte und Gesellschaft* 35:4 (2009) 488–533.

ontslag.⁶¹ Vooral dit laatste werd gezien als een zware maatregel. Zonder goede getuigschriften was de kans op een goede betrekking vrijwel verkeken en was men veroordeeld om op een andere manier de eindjes aan elkaar te knopen.⁶² Er zijn in de *Criminalia* dan ook talloze verwijzingen naar eerdere huisdiefstallen die niet door de overheid vervolgd zijn, maar informeel werden gesanctioneerd. In 1741 beschuldigde de zilversmid Servas von Hilten zijn dienstmeid Anna Katharina Keckin van diefstal. De beambten van het *Verhöramt* vonden het voor de zaak van belang dat ook enkele oud-werkgevers van Keckin werden verhoord om zich zo een beeld te kunnen vormen van haar reputatie. Uit deze getuigenissen bleek dat zij ook bij haar vorige werkgeefster, de schoenmaakster Lehrin, verschillende keren had gestolen. Lehrin was echter nooit naar de autoriteiten gestapt, maar had in eerste instantie het loon van Keckin ingehouden. Toen ook dit haar niet weerhield om van haar meesteres te stelen werd zij ontslagen, maar de zaak werd verder nooit bij de autoriteiten gemeld.⁶³ Het is slechts omdat de schoenmaakster als getuige over het karakter van de dienstmeid werd verhoord dat we er over te weten zijn gekomen. In de meeste gevallen werd de diefstal pas bij de autoriteiten gemeld als de bediende met de buit vertrokken was en informele tuchtiging geen optie meer was. Dit was bijvoorbeeld ook het geval bij de brouw weduwe Anna Margaretha Engelmännin. Zij had haar dienstmeid Katharina Schwendlerin betrappt op de diefstal van kleding en verscheiden huishoudtextiel. Engelmännin beloofde de zaak niet bij de autoriteiten aan te geven als Schwendlerin de buit zou teruggeven – of de waarde ervan zou vergoeden. Haar vertrouwen werd echter beschaamd toen de dienstmeid besloot de daaropvolgende nacht met de noorderzon te vertrekken zonder ook maar iets achter te laten.⁶⁴

Dit betekent dat met name bij huisdiefstal het *dark number* – de gepleegde, maar niet vervolgte criminaliteit – bijzonder hoog geweest moet zijn. Ongetwijfeld had dit meer effect op de geregistreerde criminaliteitspatronen van vrouwen dan van mannen, aangezien vrouwen onder het *Gesinde* in de meerderheid waren. Er zijn goede redenen aan te nemen dat dit effect in steden als Amsterdam en Londen – waar het

⁶¹ Zie bijv.: *Criminalia* 3078 (1720); 5226 (1741); 7581 (1760); 9257 (1781).

⁶² R. Dürr, 'Die Ehre der Mägde zwischen Selbstdefinition und Fremdbestimmung' in: S. Backmann red., *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit* (München 1998) 170-184.

⁶³ *Criminalia* 5280 (1741).

⁶⁴ *Criminalia* 9199 (1780).

percentage vrouwen aan de geregistreeerde criminaliteit veel hoger lag – veel zwakker was.⁶⁵ Tim Meldrum beargumenteerde bijvoorbeeld dat informele sancties als oneervol ontslag in een stad als Londen – waar de vraag naar bedienden constant en hoog was – niet werkte. Men vond altijd wel weer ergens een betrekking.⁶⁶ Bovendien zien we in deze steden juist dat de overheid zich intensief ging bemoeien met de disciplineren van bedienden, in plaats van zich terug te trekken. Instellingen zoals Bridewell in Londen waren onder andere opgericht als een huis van correctie voor ongehoorzame bedienden.⁶⁷ Een kwart van de aangiften van de *quarter sessions* in die stad betrof de vermeende diefstal van een bediende.⁶⁸

Ten tweede laten de zaken zien dat vrouwen een belangrijke rol speelden bij de informele disciplineren in het huishouden. Het behoud van de publieke orde en de regulering van sociale relaties in de stad lag dus voor een belangrijk gedeelte bij de *Hausmutter*.⁶⁹ Daarbij maakten zij evenzeer gebruik van het tuchtigingsrecht dat ook vrouwen in hun rol als mede-hoofd van het huishouden toekwam. Zij schuwden er bovendien niet voor om net als mannen daarbij gebruik te maken van geweld.⁷⁰ Een nadere blik op de rol van het huishouden bij de regulering van criminaliteit in Frankfurt onderstreept des te meer dat het onzinnig is om in de vroegmoderne periode met betrekking tot mannen- en vrouwencriminaliteit in dichotomieën te spreken, zoals vaak wordt gedaan. De scheidslijnen tussen privaat/publiek, formeel/informeel, afhankelijkheid/zelfstandigheid zijn niet zo scherp te trekken. Huishoudens vertolkten een publieke functie en huisvrouwen speelden daarbij een belangrijke rol. Informele sancties binnen het huishouden vervulden dan ook weldegelijk een publieke functie, waarbij vrouwen als *Hausmutter* een belangrijke rol speelden. Knechten en leerlingen verkeerden bovendien net als dienstmeiden in een afhankelijke positie in het huishouden. Afhankelijkheid was voor een groot deel van de stedelijke bevolking gebonden aan bepaalde levensfasen en niet alleen aan de sekse.

⁶⁵ Voor diefstal van bedienden in Amsterdam zie: Schmidt, *Prosecuting women*; Voor elders in de Republiek: H. Diederiks, *In een land van justitie*, 77-78.

⁶⁶ Meldrum, *Domestic Service*, 67. Zie ook: Capp, *When Gossips meet* 132-34.

⁶⁷ Shoemaker, *Prosecution and Punishment*, 174, 184-86.

⁶⁸ Beattie, *Policing and Punishment*, 37.

⁶⁹ Wunder, 'Gender norms', 44.

⁷⁰ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 150.

Conclusie

Historici hebben al langer laten zien dat er ten aanzien van het aandeel vrouwen aan de geregistreerde criminaliteit zeker geen sprake is van constantie. Juist in steden hadden vrouwelijke verdachten een aanzienlijke bijdrage aan de misdrijven die door de autoriteiten werden vervolgd. Veel historici wezen daarbij op het specifieke karakter van de stad. Zo zouden vrouwen ten opzichte van hun seksegenoten op het platteland een relatieve zelfstandige, maar tegelijkertijd ook kwetsbare positie hebben. Daarnaast maakte men in de stad voor de regulering van conflicten eerder gebruik van juridische instanties, waardoor de *dark number* voor daar lager lag dan op het platteland. Echter, er waren ook grote verschillen in het percentage vrouwelijke misdadigers in Europese steden, en met name in Duitstalige gebieden lag dit veel lager.

In dit artikel heb ik aan de hand van voorbeelden uit Frankfurt laten zien dat in Duitstalige steden de informele controle in het huishouden een belangrijke rol speelde in de regulering van criminaliteit. Voor stedelijke autoriteiten was het huishouden van centraal belang voor het bewaken van de sociale orde en de hiërarchische standenmaatschappij. Ook migranten dienden, om in de stad te mogen verblijven, betrekking vinden in een huishouden. Aan de hand van de vervolging van huisdieverij heb ik laten zien hoe de disciplinerende binnenshuis uitpakte. In eerste instantie werden dergelijke delicten door het hoofd van het huishouden aangepakt – de autoriteiten stelden zich daarbij bijzonder terughoudend op. Pas in het uiterste geval, wanneer bedienden waren gevlucht of de disciplinerende maatregelen geen effect hadden, greep de overheid in. De rol van het huishouden bij de vervolging van criminaliteit speelde in Duitse gebieden een veel grotere rol dan in steden als Amsterdam of Londen. De positie van *das Haus* in Frankfurt en elders in centraal Europa is dan ook een belangrijke factor om de grote verschillen in vrouwelijke criminaliteitspatronen tussen Europese steden te verklaren.

Diefstal en gender in vroegmodern Bologna

Sanne Muurling

Inleiding

Op maandag 9 februari 1756 verscheen Giuseppe degli Agostini voor één van de notarissen van Bologna's criminele rechtbank om een klacht in te dienen over een diefstal van de dag ervoor.¹ Hij beschreef dat hij twee maanden eerder een varken had laten slachten, waarvan hij zes gezouten stukken ham in zijn appartement bewaarde. Deze ham was gisteren opeens verdwenen toen Giuseppe en zijn vrouw eventjes van huis waren geweest, zonder de deur op slot te hebben gedaan. Een spoor van zoutkorrels leidde hen naar het appartement van hun buurvrouw, Catarina Benserati, die dan ook prompt werd opgehaald om zich te laten ondervragen. Deze Catarina, een verweeduwe spinster, gaf toe dat ze de ham weliswaar had meegenomen en deze had verstopt in haar kamer, maar dat dit slechts een grapje was geweest. Ze beweerde de intentie te hebben gehad om de ham later weer terug te brengen, maar dat ze vóór die tijd al gevangen was gezet. Volgens een aantekening op het procesdossier werd de zaak een week later afgerond. Giuseppe kreeg zijn ham terug en Catarina werd zonder strafrechtelijke veroordeling vrijgelaten.

Hoewel deze zaak in veel opzichten atypisch is, illustreert het enkele belangrijke kenmerken van de vele alledaagse diefstallen die plaatsvonden in vroegmodern Bologna. Zo waren de meeste diefstallen redelijk opportunistisch van aard: een toevallig openstaande deur gaf gelegenheid aan een buurtgenoot of toevallige passant om een eigendom te ontvreemden. Het voorbeeld laat bovendien een glimp zien van de specifieke positie van vrouwen voor het Italiaanse gerecht. Hoewel vermogensdelicten een belangrijk aandachtspunt vormden binnen het vervolgingsbeleid, zijn er belangrijke aanwijzingen dat vrouwelijke daders zoals Catarina onevenredig onschuldig werden bevonden. Dit artikel, dat de genderdynamiek van diefstal in vroegmodern Bologna onderzoekt, schenkt daarom aandacht aan beide aspecten: aan de verschillen en overeenkomsten in de dagelijkse praktijk van mannelijke en vrouwelijke vermogensovertreders en aan de bijzondere rechtspositie van vrouwen die vormgaf aan hun interacties met het

¹ Archivio di Stato di Bologna (hierna ASBo), Tribunale del Torrione (hierna Torrione), Atti e processi, boek 8179-2, dossier 16.

rechtssysteem. Er zal beargumenteerd worden dat het relatief lage aandeel vrouwen onder geregistreerde overtreders van vermogensdelicten zoals diefstal in grote mate werd veroorzaakt door een cultuur van gerechtelijk paternalisme jegens vrouwen.²

De belangrijkste bron waar dit artikel uit put zijn een kleine zeventhonderd diefstallen die tussen het midden van de zeventiende en de achttiende eeuw onder de aandacht zijn gebracht van Bologna's vroegmodern criminele rechtbank, de *Tribunale del Torrone*. Deze seculiere rechtbank werd rond 1530 opgericht na de annexatie van Bologna door de Pauselijke Staat en werd ontbonden tijdens de Franse invasie in 1796. Ernstige misdrijven als moord, diefstal, valsmunterij en majesteitsschennis werden behandeld door de rechters van de Torrone, maar ook talloze delicten van minder gewicht kwamen voor, zoals vecht- en scheldpartijen en overtredingen op het gebied van de openbare orde. Zowel deze ernstige als minder ernstige misdrijven hebben een aanzienlijk spoor van gerechtelijke documenten achtergelaten, verspreid over de administratieve boeken van steeds acht notarissen die gelijktijdig werkzaam waren bij de rechtbank en de zaken willekeurig onder elkaar verdeelden. In dit artikel zijn voor de steekjaren 1655, 1675, 1705, 1725 en 1755 steeds de stukken van één van deze acht notarissen geraadpleegd. Het gaat hierbij zowel om aanklachten die niet per se werden opgevolgd met een strafrechtelijk onderzoek als om proces- of onderzoeksdossiers (*processi*) waarbij wel een onderzoek werd ingesteld. Ten behoeve van de inhoudelijke analyse zijn er naast de steekproeven extra onderzoeksdossiers gezocht waarbij een vrouw als verdachte werd aangemerkt door de andere notarissen in dezelfde jaren. Over de gehele periode gaat het in totaal om een kleine zeventhonderd vermogensdelicten, waarvan meer dan driekwart diefstallen zijn.

Dit artikel begint met een bespreking van de manier waarop diefstal werd behandeld vanuit het oogpunt van de Bolognese overheid. De lokale strafrechtelijke verordeningen getuigen van een voortdurende verharding ten opzichte van vermogensdelicten. Daarnaast tonen ze dat ideeën over de vervolging en bestraffing van dit soort delicten inherent gegendered waren. Hierna worden de sociale kenmerken van de verdachten besproken. Daar zal blijken dat het merendeel van de dieven in Bologna behoorden tot de groep van de werkende armen voor wie incidentele diefstal hoort bij hun 'scharreleconomie' (*economy of makeshifts*). Tot slot zal worden besproken welk

² Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk 6 uit S. Muurling, *Everyday crime, criminal justice and gender in early modern Bologna* (Leiden: Brill 2020) 174-214.

soort goederen werden gestolen en waarvandaan, en wordt bovendien getracht de reizen van de gestolen goederen door het stedelijke landschap te traceren. Al met al tonen de rechtszaken hoe complex de relatie tussen diefstal en genderdynamiek is.

Diefstal en de wet

Binnen de criminaliteitsgeschiedenis over vroegmodern Italië hebben vermogensdelicten relatief weinig aandacht genoten. Meer dan elders in Europa heeft de nadruk van het onderzoek vooral gelegen op de pogingen van de nieuwe politieke regimes om het endemische geweld en banditisme op het platteland terug te dringen, in plaats van diefstal of andere vermogensdelicten.³ Vanuit het perspectief van de wet deelde Italië echter wel in de bezorgdheid over diefstal die ook elders in Europa geconstateerd is vanaf de twaalfde eeuw.⁴ Wetgeving rondom vermogensdelicten werd steeds uitgebreider en schreef bovendien steeds zwaardere straffen voor. Volgens sommige historici verhardde deze houding in Italië gedurende de zeventiende en achttiende eeuw, toen de toegenomen werkeloosheid en de verarming van de stedelijke bevolking als gevolg van de crisis in de textielindustrie de sociale verhoudingen op scherp zetten.⁵ Bologna's lokale verordeningen tonen een toenemende bezorgdheid. De *Bando Generale* van legaat Fabrizio Serbelloni uit 1756 was de eerste sterk herziene opsomming van strafrechtelijke verordeningen sinds het begin van de zeventiende eeuw en wordt gezien als een weerspiegeling van de veranderende strafrechtelijke opvattingen van vele decennia daarvoor. Dit document bood niet alleen een veel uitgebreidere omschrijving van alle mogelijke vormen van diefstal en de voorgestelde bestraffing daarvan, maar benoemde ook voor het eerst de sociale gevaren van diefstal expliciet. Er werd hierin gesteld dat diefstal misschien wel gevaarlijker was dan moord omdat het eindeloos herhaald kon worden.

³ L. Tedoldi, *La spada e la bilancia: La giustizia penale nell'Europa moderna (secc. XVI-XVIII)* (Rome: Carocci editore 2008) 119–135.

⁴ P. Prodi, *Settimo non rubare: Furto e mercato nella storia dell'Occidente* (Bologna: Il Mulino 2009) 108, 208–209, 244.

⁵ G. Angelozzi en C. Casanova, *La giustizia in una città di antico regime: Il tribunale del Torrione di Bologna (secc. XVI-XVII)* (Bologna: CLUEB 2008) 142–147.

Zodoende werd diefstal beschouwd als een zeer ernstige schending van zowel het privédoein als de openbare orde.⁶

De voorgeschreven straffen voor vermogensdelicten waren niet mals. De oudere *Bando Generale* uit 1610 schreef voor ‘diefstal en andere soortgelijke overtredingen’ een plaats op de schandpaal voor, of zweepslagen gecombineerd met een verbanning voor een eerste diefstal zonder verzachtende of verzwarende omstandigheden. Diefstallen van grote waarde, of recidivisten, konden een werkstraf van tien jaar in de pauselijke vloot krijgen opgelegd, of dood door verhangning bij een derde overtreding.⁷ Doodstraffen werden geregeld voorgeschreven voor allerlei verzwarende omstandigheden. In de *Bando Generale* van 1756 was de waarde van de gestolen goederen, recidivisme en verzwarende omstandigheden bepalende factoren voor de zwaarte van de straf. Reguliere diefstal viel onder de noemer *furto semplice* en bestond uit een reeks diefstal-achtige praktijken. Naast het stelen, betrof dit ook het ontvangen en doorverkopen van gestolen goederen, alsook zakkenrollerij. Zelfs voor de laagste categorie van diefstal, bij goederen met een waarde van minder dan 50 Bolognese lire, schreef de verordening de schandpaal of de wipgalg voor. In dat laatste geval werd iemand met achter de rug gebonden handen omhooggetrokken, met ontwrichting van de schouders als gevolg. De diefstal van duurdere goederen kon al snel rekenen op lange galestraffen en uiteindelijk een doodstraf. Verzwarende omstandigheden, zoals inbreken of wanneer de dief huispersoneel betrof, leidden *linea recta* tot een doodstraf.

Hoewel de verordeningen behoorlijk specifiek waren in het soort straffen dat zij voorschreven per misdadencategorie, lieten zij voldoende ruimte over voor de discretie van de rechter. Vroegmoderne rechtspraak was namelijk maatwerk en in Bologna kreeg de rechter expliciet de vrijheid om bij de strafbepaling rekening te houden met de ‘oorzaken, personen, plaatsen, tijd, kwaliteit en kwantiteit, en andere verzachtende of verzwarende omstandigheden.’⁸ Niet alleen woog een rechter zijn oordeel af aan de hand van iemands sociaaleconomische positie in de maatschappij, maar ook

⁶ *Bando generale della legazione di Bologna e suo contado, fatto pubblicare li 12. ottobre 1756 dall'eminentiss., e reverendiss. sig. cardinale Fabrizio Serbelloni, legato a latere di detta città* (Bologna 1756) 39.

⁷ *Bando generale dell'illustrissimo, e reverendissimo sig. Benedetto card. Giustiniano legato di Bologna, pubblicato alli 23. di Giugno, & reiterato alli 24. di Luglio 1610* (Bologna 1610) 26–29.

⁸ *Ibid.*, 4.

iemands geslacht werd gezien als een bepalende factor. De *Bando Generale* van 1756 benadrukte in de introductie dat het de rechter vrij stond om vrouwen te beoordelen ‘in verhouding tot hun geslacht’. Deze genderspecifieke overweging kon dan bijvoorbeeld tot uiting komen door een voorgeschreven galeistraf of een veroordeling tot de wipgalg om te zetten naar ‘meer geschikte’ opties als opsluiting, verbanning of geseling.⁹

Vervolg in de praktijk

Om te begrijpen hoe en in hoeverre de strafrechtelijke normen daadwerkelijk in de praktijk werden gebracht, moeten de rechtszaken nader worden bekeken. Een belangrijke eerste constatering is dat vrouwen op het eerste gezicht een zeer klein aandeel hadden in de geregistreerde criminaliteit in Italië. Verscheidene studies naar criminele rechtbanken in steden als Florence, Siena en Prato suggereren dat slechts vier tot negen procent van de criminelen tussen 1600 en 1800 vrouw was.¹⁰ In Bologna was dat niet anders: gedurende deze tweehonderd jaar bestond gemiddeld vijf procent van de in de onderzoeksdossiers als verdacht aangemerkte personen uit vrouwen. Internationaal gezien was dit weinig. Onderzoek van de afgelopen decennia heeft uitgewezen dat vrouwen ongeveer dertig procent van de daders uitmaakten in verschillende steden in Holland tussen de zeventiende en de achttiende eeuw, en net iets meer dan twintig procent in een Duitse stad zoals Frankfurt.¹¹ Volgens de bekende rechtshistoricus Mario Sbriccoli kan de lage mate van vrouwelijke betrokkenheid bij geregistreerde misdrijven in Italië grotendeels toegeschreven worden aan de werking van het rechtssysteem.¹²

⁹ *Bando generale 1756*, 3–4.

¹⁰ C. Vasta, *Criminal women: Women's violence in sixteenth and seventeenth-century Rome* (Ongepubliceerd paper 61th Annual Meeting of the RSA, Berlin, 26–28 March 2015) 6; L. Asta, ‘La violenza femminile nella Roma del primo ottocento’, *Rivista storica del Lazio* 13 (2000) 17–45, aldaar 17–19; L.S. Sardi, ‘Analisi statistica sulla criminalità nel 1700 (reati e pene) con riguardo allo Stato senese’, in: L. Berlinguer en F. Colao ed., *Criminalità e società in età moderna* (Milaan: Giuffrè 1991) 327–476, aldaar 196, 439.

¹¹ M. van der Heijden, *Women and crime in early modern Holland* (Leiden: Brill 2016) 4–9; J.M. Kamp, ‘Female crime and household control in early modern Frankfurt am Main’, *History of the Family* 21 (2016) 531–550, aldaar 536, 540.

¹² M. Sbriccoli, “‘Deterior est condicio foeminarum’: La storia della giustizia penale alla prova dell’approccio di genere”, in: G. Calvi ed., *Innesti: Donne e genere nella storia sociale* (Rome: Viella 2004) 73–91, aldaar 81–84.

Het op mannen gerichte strafrechtssysteme categoriseerde gedragingen van vrouwen namelijk eerder als censureerbare onregelmatigheden dan als iets wat aan het strafrecht moest worden onderworpen. In plaats van voor een strafrechter te verschijnen, werden vrouwelijke criminelen in Italië mogelijk grotendeels ‘geabsorbeerd’ in allerlei buitengerechtelijke controlesystemen, variërend van de familie en de buurt tot aan het kerkelijk gezag en allerlei charitatieve instellingen. Soortgelijke argumenten zijn overigens ook aangevoerd om het relatief lage aandeel van vrouwen in criminaliteit elders in vroegmodern Europa te verklaren.¹³

Onder hen die wel in Bologna’s onderzoeksdossiers terecht zijn gekomen waren diefstal en andere vermogensdelicten van groot belang. Vrouwen waren goed voor gemiddeld acht procent van alle overtreeders binnen deze categorie, tegenover slechts vier procent bij de geweldsdelicten. Vermogensdelicten vormden ook een zeer belangrijke misdaadcategorie: een kwart van alle mannelijke en bijna veertig procent van alle vrouwelijke verdachten in de onderzoeksdossiers werden beschuldigd van zo’n soort type delict. Voor mannen waren geweldsdelicten en overtredingen van de openbare orde weliswaar belangrijker misdaden, maar voor de vrouwen die in Bologna als formele verdachte werden aangemerkt in crimineel onderzoek vormde diefstal en aanverwante misdaden de grootste misdaadcategorie.

Tabel 1. Misdaden van mannen en vrouwen voor de rechtbank van Bologna tussen het midden van de 17de en 18de eeuw				
	Vrouwelijke verdachten		Mannelijke verdachten	
	Aanklachten (N=241)	Onderzoek (N=70)	Aanklachten (N= 903)	Onderzoek (N= 1287)
Geweld	82%	33%	67%	44%
Vermogen	11%	39%	18%	25%
Publieke orde	4%	24%	13%	27%
Moreel	1%	4%	1%	3%
Overig	2%	-	2%	1%
	100%	100%	100%	100%
Bron: ASBo, Torrone, boek 6596 t/m 8179				

¹³ M. Dinges, ‘The uses of justice as a form of social control in early modern Europe’, in: H. Roodenburg en P. Spierenburg ed., *Social control in Europe. Volume 1, 1500-1800* (Columbus: Ohio State University 2004) 159–175, aldaar 167–168.

Een manier om na te gaan hoeveel gewicht werd toegekend aan een soort misdaad, is om de verhouding van die zaken onder de aanklachten en de onderzoeksdossiers te vergelijken. Aanklachten werden aangedragen door vermeende slachtoffers en geven het beste inzicht in hoeveel misdrijven bekend waren bij de rechtbank. De onderzoeksdossiers geven echter inzicht in welke zaken daadwerkelijk onderzocht werden, en tonen zo waar de prioriteiten van de rechtbank lagen. Voor diefstal viel dit verschil positief uit: het percentage van vermogensdelicten was groter in de onderzoeksdossiers dan op het niveau van de oorspronkelijke aanklachten. Met name voor vrouwelijke daders was het verschil opmerkelijk. Slechts elf procent van de beklagde vrouwen werd ervan beschuldigd een vermogensdelict te hebben gepleegd, tegenover negenendertig procent in de onderzoeksdossiers. Dit suggereert dat de rechtbank in Bologna relatief toegewijd was aan het opsporen en vervolgen van diefstal – in ieder geval vergeleken met andere misdaden. Voor vrouwen is deze laatste observatie overigens van groot belang. Dat diefstal zo hoog prijkt op de lijst van misdaden waarvoor vrouwen werden onderworpen aan strafrechtelijk onderzoek hangt namelijk ook nauw samen met het feit dat hun betrokkenheid in vele andere soorten delicten grotendeels aan de aandacht van de rechtbank ontsnapte. Over deze gerechtelijke ambigüiteit komen we zo verder te spreken.

In meer dan driekwart van de bij de rechtbank gemelde vermogensdelicten betrof het de eerdergenoemde *furto semplice*. Hierbij deed men een poging of was men succesvol in het ontvreemden van goederen of dieren van grote of kleine waarde, met of zonder inbraak, overdag of 's nachts, of werd iemand beschuldigd van het ontvangen en/of doorverkopen van gestolen goederen. Doorgaans bracht het slachtoffer de diefstal onder de aandacht van de rechtbank. In meer dan de helft van de gevallen werd ook direct de mogelijke identiteit van de dader meegedeeld. Geruchten en ooggetuigen uit de buurt speelden hierin een belangrijke rol. Wanneer die ontbraken, bijvoorbeeld omdat de diefstal 's nachts had plaatsgevonden, gingen gerechtsdienaars eventueel op onderzoek uit. Desalniettemin ontbrak in ongeveer een vijfde van de zaken in de procesdossiers enig spoor van een verdachte.

Binnen de onderzoeksdossiers werd iets meer dan de helft van de geïdentificeerde daders schuldig bevonden. Daarbovenop kreeg nog een vijfde een soort voorwaardelijke straf of een borgstelling, waarbij de verdachten beloofden zich niet (meer) te misdragen. De rest werd vrijgesproken, bijvoorbeeld omdat de beklagde echt onschuldig was, omdat

er uiteindelijk toch te weinig bewijs was, of omdat de aanklacht was ingetrokken door het slachtoffer (*rinuncia*). Dit terugtrekken van de aanklacht vond doorgaans plaats nadat er een vredesakkoord of een andere vorm van overeenkomst was bereikt, vaak nadat er een financiële compensatie had plaatsgevonden.¹⁴ Uit de literatuur kennen we de *rinuncia* vooral van geweldsmisdaden, maar ook bij vermogensdelicten was het goed voor ongeveer de helft van de vrijspraken. Wie wel bestraft werd, kon met name rekenen op een verbanning voor onbepaalde tijd (*esilio*). Dit was een straf die helemaal niet voorkwam in Bologna's strafrechtelijke statuten, maar die in de vroegmoderne tijd geregeld werd gebruikt om strikte wetten te matigen en om galei- of doodstraffen te vervangen.¹⁵ Zo'n verbanning verschilde van die in bijvoorbeeld Holland doordat die in Italië gold voor onbepaalde tijd. Wanneer een vredesakkoord was bereikt, konden daders een verzoek indienen bij de rechtbank om de verbanning op te heffen.

Er zijn een aantal belangrijke verschillen op te merken tussen de bestraffingen van mannen en vrouwen. Een vonnis om de riemen van de pauselijke galeien te bemannen was bijvoorbeeld voorbehouden aan mannelijke daders. Aan de andere kant liepen vrouwelijke vermogensdeliquenten iets meer kans om te worden opgesloten in een werkhuis of instelling dan hun mannelijke tegenhangers. Ideeën over de geschiktheid van bepaalde straffen die we ook al opmerkten in de strafverordeningen, lagen hieraan ten grondslag. Zij kwamen dan terecht in een van de vele instellingen voor 'problematische' meisjes en vrouwen die Italië sinds de Contraformatie rijk was. Via een continuüm van correctionele en liefdadigheidsinstellingen werd geprobeerd vrouwen in verschillende fases van hun leven te helpen, begeleiden en te corrigeren – bovenal uit angst voor haar potentiële immoraliteit.¹⁶

¹⁴ O. Niccoli, 'Rinuncia, pace, perdono: Rituali di pacificazione della prima età moderna', *Studi storici* 40 (1999) 219–261, aldaar 224.

¹⁵ Tedoldi, *La spada e la bilancia*, 144, 152; C. Nubola, 'Giustizia, perdono, oblio: La grazia in Italia dall'età moderna ad oggi', in: K. Härter en C. Nubola ed., *Grazia e giustizia: Figure della clemenza fra tardo medioevo ad età contemporanea* (Bologna: Il Mulino 2011) 11–42, aldaar 14.

¹⁶ N. Terpstra, *Cultures of charity: Women, politics and the reform of poor relief in Renaissance Italy* (Cambridge: Harvard University Press 2013) 17; S. Cohen, *The evolution of women's asylums since 1500: From refuges for ex-prostitutes to shelters for battered women* (Oxford: Oxford University Press 1992) 3, 8.

Het allerbelangrijkste verschil tussen mannelijke en vrouwelijke verdachten was misschien wel dat een grote groep vrouwen aan de aandacht van de magistraten wisten te ontsnappen. Het aandeel vrouwen dat als verdachte werd aangemerkt lag een stuk hoger in de initiële aanklacht dan in het uiteindelijke strafrechtelijke onderzoek. In de aanklachten bestond ruim veertien procent van alle vermogensovertreders uit vrouwen, tegenover de eerdergenoemde acht procent in de onderzoeksdossiers. Het ‘verdwijnen’ van vrouwelijke delinquenten uit het strafrechtelijke proces kan zeker gedeeltelijk worden toegeschreven aan de zogenaamde ‘mildheid’ (*indulgence* in het Engels) van magistraten ten opzichte van vrouwen. Vrouwelijke verdachten werden vaak ontslagen van vervolging nog vóóordat ze zelfs maar formeel ondervraagd waren indien ze één of meer mannelijke mededaders hadden. De diefstal van kleding en sieraden ter waarde van 1500 lire uit het huis van Elena Leni illustreert dit.¹⁷ Naast haar man Pietro Maria Gentili beschuldigde ze ook twee huurders: het echtpaar Marco Antonio en Camilla Alberti. Zowel de echtgenoot als de mannelijke huurder werden gearresteerd, twaalf dagen vastgehouden, en via de wipgalg tot een bekentenis gebracht. Uiteindelijk werden zij verbannen. Camilla ontsnapte echter niet alleen aan de tortuur, maar werd al vrijgelaten na een kort eerste verhoor ondanks het feit dat het bewijs zich net zo tegen haar als tegen de twee mannen had opgestapeld. Dat de rol van Camilla in de diefstal – als een jonge vrouw in aanwezigheid van mannen – zo snel werd afgedaan, is veelzeggend.

De vervolging van vermogensdelicten was afhankelijk van sterk gegerende noties over verantwoordelijkheid, verwijtbaarheid, en juridische relevantie. Dit beïnvloedde niet alleen het soort straf dat men kon verwachten, maar ook de mate waarin vrouwen überhaupt als criminele actoren werden beschouwd. Historici hebben beargumenteerd dat deze gerechtelijke mildheid niet moet worden gezien als een gunst, maar als een diepgeworteld paternalisme, geworteld in ideeën over de ondergeschiktheid van vrouwen op elk sociaal gebied.¹⁸ Sporen van dergelijke gegerende verwachtingen zijn tot op zekere hoogte ook terug te zien wanneer we het sociale landschap van criminaliteit nader onder de loep nemen. Vanwege het grote aandeel onder vermogensdelicten, worden diefstallen en daarmee verband houdende

¹⁷ ASBo, Torrone, boek 5674, folio 301r-352v, 570r-589v, zoals besproken in G. Angelozzi en C. Casanova, *Donne criminali: Il genere nella storia della giustizia* (Bologna: Patròn Editore 2014) 244-246.

¹⁸ Angelozzi en Casanova, *Donne criminali*, 239, 242.

activiteiten als het ontvangen en doorverkopen van gestolen goederen hier centraal gesteld.

Het sociale profiel van dieven

Diefstal en armoede liggen intuïtief in elkaars verlengde. Het bestaan van een relatie tussen economische omstandigheden en diefstal gerelateerde misdrijven lijkt dan ook voor de hand te liggen, maar is wetenschappelijk gezien moeilijk aantoonbaar gebleken. Verscheidene historici hebben geprobeerd om de diefstalaanklachten via statistische analyses te relateren aan prijsindexcijfers van bijvoorbeeld rogge of brood of de hoogte van lonen in diverse landelijke regio's en steden in Engeland en Duitsland.¹⁹ Dit leverde geen eenduidige resultaten op. Hetzelfde kan worden gezegd voor Bologna. In de periode van 1625 tot 1629 was er een tijdelijke toename van diefstallen waar te nemen, iets wat verklaard zou kunnen worden door het graantekort en de stijging van de broodprijzen in de stad.²⁰ Voor andere periodes met vergelijkbare crises ontbreekt echter een gelijksoortige toename. Hoewel een nieuwe stijging van de broodprijzen in 1671 leidde tot rellen en aanvallen op de bakkerijen in de stad Bologna, bieden de rechtbankdossiers geen bewijs voor enige relatieve of absolute toename van diefstal.²¹ Er zijn wel enige aanwijzingen dat het aantal kleine diefstallen, zakkenrollerij, bedelarij en landloperij in Bologna toenam vanaf het midden van de achttiende eeuw.²² Waarschijnlijk is dit niet alleen te wijten aan een verscherping van de ordehandhaving of een gewijzigd vervolgingsbeleid, maar was het ook debet aan de sterk verslechterende economische omstandigheden van die tijd. Deze criminalisering van verpaupering valt overigens alleen te constateren onder de mannen voor het gerecht. De tendens in Italië om problematische

¹⁹ J.M. Beattie, 'The pattern of crime in England 1660-1800', *Past & Present* 62 (1974) 47-95, aldaar 91; G. Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör: Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt* (Bonn: Bouvier 1991) 358-361; J. Eibach, *Frankfurter Verhöre: Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert* (Paderborn: Ferdinand Schöningh 2003) 93-99.

²⁰ Angelozzi en Casanova, *Donne criminali*, 96.

²¹ L. Ferrante, "'Tumulto di più persone per causa del calo del pane...': Saccheggio e repressione a Bologna (1671, 1677)", *Rivista storica italiana* 90 (1978) 770-809.

²² Angelozzi en Casanova, *Donne criminali*, 71.

vrouwen te institutionaliseren in plaats van te criminaliseren kan dit verschil mogelijk ten dele verklaren.

Hoewel de precieze relatie tussen economische neergang, armoede en diefstal dus minder eenduidig is dan op het eerste gezicht lijkt, zijn historici het er in het algemeen wel over eens dat diefstal een belangrijke overlevingsstrategie was in tijden van nood. Gebrek werd in de vroegmoderne periode ervaren door grote gedeeltes van de bevolking die leefden van de hand op de tand. In dat kader wordt vaak verwezen naar Olwen Hufton's concept van de 'economy of makeshifts', de scharreleconomie: een breed scala aan activiteiten en overlevingsstrategieën die gewone arme mensen gebruikten om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien ten tijde van economische tegenspoed als aanvulling op hun vaak tijdelijke en slecht betaalde banen.²³ Tot die activiteiten behoorde onder andere migratie, bedelen, lenen, kopen op krediet en aankloppen bij armenzorginstellingen, alsook diverse vormen van marginale criminaliteit zoals prostitutie en kleine diefstal.

De dieven die voorkwamen in Bologna's rechtbankdocumenten passen grotendeels in dit geschetste beeld. Slechts bij uitzondering waren dit zogenaamde *ladri famosi*, bekende dieven die al rondreizend beroepsmatig huizen of werkplaatsen leegplunderden. Ook de rol van bijvoorbeeld werkelijk behoeftige bedelaars en zwervers was ogenschijnlijk beperkt. Doorgaans waren het opportunistische burens, vrienden en werknemers die de kans schoon zagen om op een onbewaakt moment een ham mee te nemen, een ketting om te verpanden of een stuk stof om te verkopen. Het overgrote deel van hen behoorde tot de grote groep van de zogenaamde 'conjuncturele armen': zij die afhankelijk waren van lage lonen of tijdelijk werk, maar waartoe ook ambachtslieden, kleine detailhandelaren en lage ambtenaren toe konden behoren.²⁴ Deze groep viel gemakkelijk en herhaaldelijk onder het bestaansminimum en ervoer cyclisch armoede. Naast enkele hooggeplaatsten, waren het overwegend textielarbeiders, schoenmakers, metselaars, dragers, huisbedienden en marktkooplui uit de lagere klassen die beschuldigd werden van diefstal. Een aanzienlijk deel van de vrouwelijke dieven was werkzaam in slecht betaalde functies als spinster en naaister, waarbij deze groep afhankelijk

²³ O. Hufton, *The poor in eighteenth-century France, 1750-1789* (New York: Oxford University Press 1974) 259.

²⁴ S. Woolf, *The poor in Western Europe in the eighteenth and nineteenth centuries* (London en New York: Methuen 1986) 6.

was van het grillige aanbod van stukwerk.²⁵ Catarina Benserati, de eerder genoemde weduwe die gezouten vlees van haar buren had gestolen, omschreef haarzelf bijvoorbeeld als een vrouw die 'leefde zoals God haar toestond door te spinnen en door enige liefdadigheid die haar door buren werd geschonken.'²⁶ Zij is daarmee een goed voorbeeld van de brede categorie van werkende armen die net boven of op bestaansniveau leefden en probeerden in hun levensonderhoud te voorzien door de gecombineerde inspanningen van arbeid, incidentele liefdadigheid en, voor sommigen, opportunistische diefstal.

Een opmerkelijk detail is dat de rechtbankdossiers suggereren dat de overgrote meerderheid van de diefegges in Bologna gehuwd waren. Dit druist in tegen bevindingen van bijvoorbeeld andere historici die hebben geconstateerd dat ongeveer tweederde van de voor vermogensdelicten aangeklaagde vrouwen juist alleenstaand was.²⁷ Het is goed mogelijk dat informele of buitengerechtelijke controlemechanismen verantwoordelijk zijn voor een vertekening van dit beeld. Voor bepaalde categorieën vrouwen, zoals (doorgaans alleenstaande) dienstboden, wordt aangenomen dat ze extra vatbaar zijn voor onderrapportage omdat hun vergrijpen waarschijnlijk grotendeels binnen het huishouden werden afgehandeld.²⁸ Italië was daar niet anders in, vooral aangezien de *pater familias* over aanzienlijke wettelijke manoeuvreerruimte beschikte om controle uit te oefenen over diens kinderen en bedienden.²⁹ Zo smeekten de ouders van een dertienjarige lintweefster genaamd Flaminia haar bestolen werkgever, Lucia de Zannoni, om hun dochter zelf te mogen bestraffen in plaats van naar de rechtbank te stappen.³⁰

²⁵ N. Terpstra, 'Working the cocoon: Gendered charitable enclosures and the silk industry in early modern Europe', in: K. Kippen en L. Woods ed., *Worth and repute: Valuing gender in late medieval and early modern Europe* (Toronto: Center for Reformation and Renaissance Studies 2011) 39–72, aldaar 48–49.

²⁶ ASBo, Torrone, boek 8179-2, dossier 16.

²⁷ J.M. Beattie, 'The criminality of women in eighteenth-century England', *Journal of Social History* 8 (1975) 80–116, aldaar 101–102, 106–107; P. King, 'Female offenders, work and life-cycle change in late-eighteenth-century London', *Continuity and Change* 11 (1996) 61–90, aldaar 69, 72, 75.

²⁸ Beattie, 'The criminality of women in eighteenth-century England', 94; Kamp, 'Female crime and household control in early modern Frankfurt am Main', 543.

²⁹ Sbriccoli, "'Deterior est condicio foeminarum": La storia della giustizia penale alla prova dell'approccio di genere', 83–84; M. Cavina, *Nozze di sangue: Storia della violenza coniugale* (Rome: Laterza 2011) 25.

³⁰ ASBo, Torrone, boek 7028, folio 54.

Deze poging om te onderhandelen mislukte, aangezien Lucia alsnog een klacht indiende. Desalniettemin geeft dit voorbeeld een klein inzicht wat voor soort mechanismes ervoor zorgden dat met name ongehuwde vrouwen uit de wind van het strafrecht werden gehouden.

Een landschap van gestolen goederen

Flaminia had haar werkgeefster bestolen van een gouden ring die zij in haar huis in een kistje bewaarde. Het was waarschijnlijk niet de meest doordachte diefstal, omdat het doorverkopen van zo'n duur object door een arm jong meisje nogal de aandacht trok. Toch was het haar blijkbaar gelukt, want de ring werd niet teruggevonden. De wederverkoop is een aspect dat Flaminia's diefstal verbindt aan de vele anderen die in Bologna plaatsvonden: bijna alle als gestolen gemelde goederen werden uiteindelijk doorverkocht, of de dader nou een man of een vrouw was. Dit staat in schril contrast tot de verouderde aanname dat diefstal gepleegd door vrouwen fundamenteel anders van aard was dan die gepleegd door mannen. Vrouwen zouden volgens die zienswijze vooral voedsel stelen voor directe consumptie, of anders kleding en huisraad die het huishouden nodig had.³¹ Naast het type goederen en het motief van de diefstal, was de gedachte dat de waarde van het gestolen waar ook doorgaans lager was dan voor mannelijke dieven en zowel het 'plaats delict' als de *modus operandi* anders was.³² De afgelopen decennia hebben verschillende historici hier kanttekeningen bij gezet. Zowel voor laatmiddeleeuws Bologna als voor zeventiende-eeuws Cheshire is aangetoond dat mannen en vrouwen over het algemeen dezelfde soort voorwerpen stalen

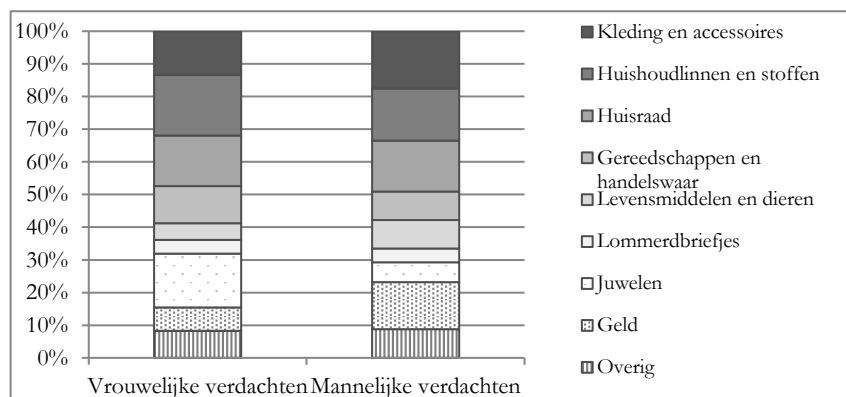
³¹ B. Hanawalt, *Crime and conflict in English communities: 1300-1348* (Cambridge: Harvard University Press 1979) 122; P. Spierenburg, 'How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650-1810', *Crime, histoire & sociétés* 1 (1997) 9-28, aldaar 159.

³² Beattie, 'The criminality of women in eighteenth-century England', 89-96; O. Ulbricht, 'Einleitung. Für eine Geschichte der weiblichen Kriminalität in der Frühen Neuzeit oder: Geschlechtergeschichte, historische Kriminalitätsforschung und weibliche Kriminalität', in: O. Ulbricht ed., *Von Huren und Rabenmüttern: Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (1995) 1-37, aldaar 19.

en dat de waarde van de gestolen goederen niet per se lager was dan die van mannen.³³

De goederen die in vroegmodern Bologna werden gestolen bevestigen het beeld dat de diefstalpatronen niet zo genderspecifiek waren als voorheen werd aangenomen (zie figuur 1). Uit de rechtbankdocumenten blijkt dat kledingstukken, kledingaccessoires en allerhande textiel net als in andere Europese steden tot de meest gestolen voorwerpen horen (samen goed voor ongeveer een derde van de gestolen goederen). Hiertoe behoorden bijvoorbeeld jurken, overhemden, schorten, capes, jassen, kousen en schoenen, alswel huishoudlinnen en stoffen waarvan deze voorwerpen konden worden gemaakt. Bezien vanuit het belang van deze goederen in de vroegmoderne materiële cultuur en de vraag vanuit de markt is het weinig verwonderlijk dat juist deze goederen werden gestolen. Kledingstukken en stoffen waren immers redelijk gemakkelijk om te stelen en te verbergen, waren erg duur, en behoorden tot de meest gewilde en gemakkelijk af te zetten goederen. Dit kwam doordat mensen buiten de hogere rangen grotendeels afhankelijk waren van gebruikte kleding om zich te kunnen kleden.³⁴ Deze goederen hadden zodoende gegarandeerde waarde en zouden gemakkelijk een koper vinden, of ze nou legaal waren verkregen of niet.

Figuur 1. Gestolen goederen per diefstal, naar geslacht van de dader

³³ G. Walker, *Crime, gender and social order in early modern England* (Cambridge: Cambridge University Press 2003) 159–209; T. Dean, 'Theft and gender in late medieval Bologna', *Gender and History* 20 (2008) 399–415.

³⁴ B. Lemire, 'The theft of clothes and popular consumerism in early modern England', *Journal of Social History* 24 (1990) 255–276, aldaar 265.

Ook andere typen gestolen goederen waren net zo niet-genderspecifiek als kleding en textiel. Een vijfde van de gemelde diefstallen betrof huisraad zoals borden, vazen, ketels en kleine meubelen. In ongeveer een achtste van de gevallen werd gereedschappen (zoals hamers, kleermakersscharen en speciale messen), bouwmaterialen en grondstoffen zoals metaal en hout ontvreemd. Evenzo had één op de twintig diefstallen betrekking op de diefstal van lommerdbriefjes. Hiermee konden verpande juwelen, kledingstukken en huishoudlinnen worden opgehaald bij de Bank van Lening.

Enige verschillen tussen de diefstallen van mannen en vrouwen treden op in de categorieën van levensmiddelen en dieren, juwelen en geld. Met name landbouwproducten zoals tarwe en graan en dieren als kippen, koeien, schapen en ossen werden vaker door mannen gestolen dan door vrouwen in Bologna. Het lijkt voor de hand te liggen dat dit komt doordat mannen hier gemakkelijker mee in aanraking kwamen omwille van hun beroep, als stalknecht bijvoorbeeld. Dievegges hadden het relatief vaker voorzien op juwelen, terwijl mannen vaker geld stalen. Hierachter schuilt een interessant verschil wat betreft de context van de diefstal. Uit de rechtbankdocumenten blijkt dat sieraden gewoonlijk uit huizen uit kisten en lades werden meegenomen door bekenden van het slachtoffer, terwijl geld ook werd gestolen op heel ander soort plaatsen: door zakkenrollers op drukke markten of nachtelijke straten, op beschonken avonden uit herbergen, en uit kassalades van winkels door dieven die de slachtoffers niet of niet goed kenden.

Hoewel hetgeen dat werd gestolen dus overwegend niet-genderspecifiek lijkt te zijn geweest, was het landschap van diefstal dat dus mogelijk wel. Historici zijn het er over het algemeen over eens dat de criminele activiteiten van mannen en vrouwen werden gevormd door de geografische en sociale grenzen van hun dagelijks leven.³⁵ Van ‘gescheiden sferen’ was in vroegmodern Europa geen sprake, zo is gebleken uit onderzoek, maar desalniettemin was het landschap van criminaliteit – en dus ook diefstal – in Bologna gegendered. Zo vond maar liefst driekwart van de door vrouwen gepleegde geregistreerde diefstallen plaats in huizen en appartementencomplexen waar de dader vaak zelf ook woonachtig was. Zij stalen daarnaast ook op markten en publieke gebouwen als kerken of theaters (beide goed voor een op de tien diefstallen), en in zeer kleine mate ook uit

³⁵ L. MacKay, ‘Why they stole: Women in the Old Bailey, 1779-1789’, *Journal of Social History* 32 (1999) 623–639, aldaar 629–630, 633.

winkels of herbergen. Mannelijke dieven stalen in een derde van de gevallen ook uit huizen, maar ontvreemden ongeveer net zo vaak goederen uit werkplaatsen en winkels. Ook andere locaties, zoals straten en markten (een op de vijf diefstallen), herbergen en publieke gebouwen als kerken en graanpakhuizen (beide goed een op de tien diefstallen) waren veel vaker het toneel voor mannelijke dieven dan voor hun vrouwelijke tegenhangers. Kortom, het diefstallandschap van mannen was vooral diverser dan dat van vrouwen.

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat dit gegenderde diefstalpatroon verschillen in legitieme sociaaleconomische mogelijkheden en netwerken reflecteert. Er zijn namelijk allerlei aanwijzingen dat de huiselijke omgeving veel sterker figureerde in zowel het sociale als het arbeidsleven van vroegmoderne Italiaanse vrouwen. De werkplaatsen van ambachtslieden getuigen ervan dat er in de vroegmoderne periode sowieso geen sprake kon zijn van een strikte ruimtelijke scheiding tussen wonen en werken, maar de gegenderde organisatie van textielnijverheid in Bologna zorgde er bovendien voor dat vrouwen in het bijzonder hun economische bijdragen leverden vanuit hun eigen woonomgeving.³⁶ Lokale prostitutiewetgeving zorgde er bijvoorbeeld voor dat vrouwen na het luiden van de avondbel niet zomaar over straat konden gaan of een herberg kon bezoeken zonder begeleiding van een echtgenoot of mannelijke verwanten.³⁷ Alles van dit speelde het belang van huizen voor vrouwen in Bologna in de kijker.

Toch moeten we ons niet laten verleiden om te denken dat vrouwen alleen maar thuis zaten. De rol van vrouwen in het doorverkopen van gestolen goederen benadrukt dit. Naast ambachtslieden en pandjeshuizen, vormden verkopers van tweedehands goederen een belangrijke afzetmarkt voor gestolen waren. Vrouwen speelden een zeer belangrijke rol in dit beroepsveld. Een gedetailleerde lezing van de gerechtelijke dossiers leert ons dat ongeveer de helft van de opkopers van gestolen goederen vrouwen betrof. Daarentegen waren slechts een op de vijf wederverkopers die door de rechtbankbank beschuldigd werden van het ontvangen en doorverkopen van gestolen goederen een vrouw. In het algemeen ontbrak een serieuze overweging van hun schuld en bleef de formele betrokkenheid van de

³⁶ A. Guenzi, 'La tessitura femminile tra città e campagna: Bologna, secoli XVII-XVIII', in: S. Cavaicchi ed., *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII* (Florence: Le Monnier 1990) 247–259, aldaar 255, 257.

³⁷ E.S. Cohen, 'To pray, to work, to hear, to speak: Women in Roman streets, c.1600', *Journal of Early Modern History* 12 (2008) 289–311, aldaar 303.

vrouwelijke wederverkopers in een rechtszaak beperkt tot het afleggen van een getuigenverklaring. Dit werpt niet alleen licht op de prevalentie van deze vrouwelijke verkopers in Bologna's vroegmoderne stedelijke economie, maar het feit dat disproportioneel veel van hen niet eens als potentiële verdachte werden ondervraagd wijst wederom op de paternalistische gerechtelijke mildheid die we ook hebben waargenomen bij de vrouwelijke dieven met mannelijke mededaders.

Conclusie

In vroegmodern Bologna werd diefstal door de autoriteiten als een van de belangrijkste bedreigingen van de publieke orde gezien. De geschiedenis leert ons echter dat dit niet per se betekende dat ieders aandeel daarin op gelijke wijze werd beoordeeld. Een nauwgezette lezing van honderden rechtbankdocumenten toont ons dat door mannen en vrouwen gepleegde diefstallen op veel manieren sterk op elkaar leken. Zo werden de meeste diefstallen gepleegd door slechts een dader, deze was doorgaans afkomstig uit de groep van de werkende armen, en had zijn of haar toevlucht genomen tot een opportunistische diefstal van grotendeels dezelfde soort goederen zoals kleding, huishoudtextiel en gereedschappen. Het landschap van diefstal verschilde daarentegen wel wezenlijk. Vermoedelijk is dit in ieder geval ten dele te verklaren door verschillen in de legitieme sociaaleconomische netwerken en publieke rollen van mannen en vrouwen.

Een ander aspect dat we niet over het hoofd mogen zien is de rechtscultuur. Genderopvattingen van magistraten beïnvloedden niet alleen op welke vorm van bestraffing een verdachte kon rekenen, maar ook de mate waarin vrouwen überhaupt als criminele actoren werden aangemerkt. Vrouwen met mannelijke mededaders, maar ook wederverkoopsters die beschuldigd zouden kunnen worden van heling, werden disproportioneel vaak ontslagen van schuld voor hun betrokkenheid. Tezamen met de tendens om Italiaanse vrouwen te institutionaliseren in plaats van criminaliseren en om conflicten buitengerechtelijk op te lossen, hield ook dit judicieel paternalisme vrouwen weg van het gerecht, weg uit de meeste bronnen die zijn nagelaten. In plaats van deze stiltes te interpreteren als bewijs voor het gebrek van *agency* van vroegmoderne Italiaanse vrouwen, moeten we concluderen dat deze diefzeges waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg vormden.

Kunst verwondert.

Het verbaast, verrast, shockeert, bevrijdt.

Meer kennis maakt het leuker, spannender.

Hoe meer u weet, hoe meer het u raakt.

Het werkt verslavend, maakt hongerig.

Verbanden zien, inzicht krijgen en kennis vergaren.

Vrije Academie verrijkt met kennis.

Blijf geen liefhebber, word ook een kenner.

Blijf vragen. Blijf leren. Blijf nieuwsgierig.

Blijf benieuwd.

Ook bij u in de buurt.

Vrije Academie.

BOEK NU MET
10% KORTING

een collegereeks, lezing of
excursie bij de Vrije Academie. In
Leiden* of online vanuit huis.

CODE: LEIDSCHRIFT

*Locaties in Leiden, Sijthoff Cultuur,
Rijksmuseum van Oudheden, Universiteit
Leiden Plexus Studentencentrum, Huys
van Leyden en Museum Volkenkunde.

KIJK VOOR HET ACTUELE AANBOD OP

VrijeAcademie
/kunst & cultuur

De Vrije Academie

De Vrije Academie is sinds 1990 het grootste landelijke onderwijsinstituut voor kunst & cultuur en maakt culturele kennis voor een zo breed mogelijk publiek toegankelijk. Van collegereeksen op locaties door het hele land, rondleidingen in musea en stadswandelingen tot online lezingen via Zoom en het on-demand platform VATHuis. Op het programma staan naast kunstgeschiedenis, filosofie, architectuur en geschiedenis, óók onderwerpen als mode, fotografie, biologie, muziek en wetenschap.

✉ info@vrijeacademie.nl

☎ 088 - 518 5000

📘 @VrijeAcademie

📷 @vrije_academie

Voorwaarden

Deze korting is geldig tot 1 juni 2022 en wordt niet met terugwerkende kracht verrekend over eerdere aankopen. De code LEIDSCHRIFT geeft korting op alle activiteiten van de Vrije Academie, behalve reizen en partnerprogramma's. Dit zijn colleges, lezingen, studiedagen, excursies, workshops en VATHuis video's.

WWW.VRIJEACADEMIE.NL/LEIDSCHRIFT

Ook zij slaat wel eens terug: Vrouwencriminaliteit in Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw

Rozemarijn Tamis

Inleiding

Toen Heynric Camaker op 18 januari 1452 woorden sprak tegen Alsert 'haar eer tegengaande', twijfelde zij er blijkbaar niet over om een klap uit te delen. Slagen aan beide zijden volgden, maar de daden van beide heethoofden werden tegen elkaar weggestreept, naast het gebod om te verzoenen en weer goede vrienden te zijn. Blijkbaar vond het gerecht de klap die Alsert gaf 'om haar eer te beschermen' terecht, want de twee pond zoengeld die aan het gerecht moesten worden betaald viel op het bordje van Heynric.¹

Deze beschrijving betreft een vonnis uit de rechtsbronnen van Leiden met in de hoofdrol Heynric en Alsert, twee Leidenaren. Alsert is zeker niet de enige vrouw die vereeuwigd is in de rechtsbronnen van de stad. In de vonnissen van het vijftiende-eeuws Leiden maken we kennis met vrouwen in allerlei posities. Het in 2019 uitgekomen boek *Wijvenwereld* begint ook met een voorbeeld van een rechtszaak zoals deze, waarbij een vrouw zichzelf verdedigde. Dit boek probeert een beeld te schetsen van de wereld van de vrouw in de middeleeuwse Brabantse stad tussen 1350-1550 om het wijdverspreide stereotype van de middeleeuwen als duistere periode waarin de vrouw geen rechten had te doorbreken.² Het boek focust op 'Janne met de Pet', onbekende vrouwen die de geschiedenisboeken nog niet haalden, maar wel onze geschiedenis vorm hebben gegeven.³

In dit artikel zal ik proberen bij te dragen aan dit streven, door iets op te schuiven naar het noorden en te kijken naar de vrouwen die de hoofdrol spelen in de criminele vonnissen van Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Door het aandeel van de vrouw in de misdaad te onderzoeken, komt men in aanraking met een heleboel 'gewone' vrouwen in vijftiende-eeuws Leiden. Bijvoorbeeld met Clair de pottenbakster die wraak nam op haar man, of Gheerte die in het openbaar de stedelijke overheid bekritiseerde. Criminele vonnissen zijn heel geschikt als bron hiervoor omdat

¹ Gemeentearchief Leiden: Oude Rechterlijke archieven (ORA) 2C: 1435-1500, 56v.

² J. Haemers, A. Bardyn en C. Delameillieure, *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019) 13,14.

³ Haemers, *Wijvenwereld*, 11.

er daar vrouwen zichtbaar worden die niet zo snel, of nooit, iets over zichzelf zouden opschrijven. Door de misdaden die ze plegen, wordt ook duidelijk wat hun mogelijkheden en posities waren.

Om hier inzicht in te krijgen, heb ik de vonnissen bestudeerd voor twee perioden van vijf jaar; 1450-1454 en 1480-1484. Wat was het aandeel van de vrouw in de criminaliteit in deze perioden en wat kan dat zeggen over hun positie en mogelijkheden in de maatschappij? De keuze voor twee perioden van vijf jaar is vooral om het omvangrijke bronnenmateriaal behapbaar te maken. De specifieke jaren 1450-1454 en 1480-1484 zijn gekozen vanwege het interessante contrast tussen de twee. In de eerste periode was er namelijk sprake van economische groei en welvaart, waarin vooral de lakennijverheid een bloei kende.⁴ 1480 wordt daarentegen juist als een kantelpunt gezien waarna een periode van politieke crisis en economische neergang begon.⁵ Door deze twee perioden onder de loep te nemen, kan er gekeken worden hoe deze verschillende contexten invloed hadden op het aandeel van de vrouw in de criminaliteit.

De hier bestudeerde strafzaken komen uit de zoenboeken en de correctieboeken van Leiden. Deze weerspiegelen de twee wegen van bestraffing door de stedelijke overheid: die van de vrede leidend tot een zoen en die van vervolging leidend tot een correctie. In de zoenboeken van Leiden werden strafzaken genoteerd waarbij de ene burger de andere aanklaagde en de overheid optrad als bemiddelaar en de schuldige partij middels een zogeheten zoen bestrafte.⁶ De stedelijke overheid had ook nog een andere weg om mensen te bestraffen, waarbij de overheid aanklager was en een individuele burger een straf opgelegd kreeg, die vastgelegd werd in de correctieboeken. Deze twee collecties samen vormen rijk bronnenmateriaal over strafzaken genoteerd door de stedelijke overheid die vrijwel ononderbroken bewaard zijn gebleven vanaf het einde van de veertiende eeuw.⁷

⁴ R.J.C. van Maanen, *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 56.

⁵ Van Maanen, *Leiden*, 56.

⁶ Berents, D.A., *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuws Utrecht* (Utrecht 1976) 25.

⁷ Gemeentearchief Leiden: Oude Rechterlijke archieven (ORA) 2A-2E Zoenboeken 1370-1576; Gemeentearchief Leiden: Oude Rechterlijke archieven (ORA) 4-4P Correctieboeken 1392-1778.

In totaal zijn er 606 correcties en zoenen uit de twee perioden bewaard gebleven, waarvan 270 uit de jaren 1450-1454 en 336 uit de jaren 1480-1484.⁸ Om algemene patronen te kunnen herkennen, heb ik de hierin voorkomende misdaden in categorieën verdeeld. Voor de categorisering heb ik als leidraad de indeling van D.A. Berents in diens studie over misdaad in middeleeuws Utrecht genomen. Deze bestaat uit vijf categorieën: agressieve misdrijven, vermogensmisdrijven, misdrijven tegen de overheid, misdrijven tegen de zeden en overige misdrijven, die vervolgens nog in subcategorieën verdeeld zijn.⁹ Het voordeel van Berents' indeling is dat, naast dat deze passend lijkt, zij de mogelijkheid biedt de gegevens uit Leiden te kunnen vergelijken met die uit Utrecht. Door deze gegevens bij te houden, wordt de frequentie van bepaalde categorieën misdaad duidelijk en kunnen opvallende zaken aan het licht komen.

Van de in totaal 606 bestudeerde vonnissen was er in 86 gevallen een vrouw betrokken als dader. Van de 270 in 1450-1454 genoteerde zaken, was er in 27 gevallen een vrouw de dader, dus rond de tien procent. Deze gevallen bestonden uit 17 veroordelingen voor agressiemisdrijven, 6 voor vermogensmisdrijven, 3 voor misdrijven tegen de overheid en 1 in de categorie 'overig'. Van de 336 in 1480-1484 genoteerde zaken, was bij 60 zaken een vrouw als dader betrokken, dus ongeveer 18 procent van het totaal. Hierbij waren 29 gevallen van agressiemisdrijven, 14 vermogensmisdrijven, 13 politieke misdrijven, 3 zedenmisdrijven en 1 'overig' misdrijf. Als we deze percentages vergelijken met andere steden; valt gelijk op dat de percentages vrij hoog zijn. In *Wijvenwereld* wijzen de cijfers meestal op een lager percentage vrouwen. Zo vormden vrouwelijk misdadigers in Mechelen in de tweede helft van de vijftiende eeuw slechts 7 procent, in Lier tussen 1402 en 1419 en 1477 en 1485 5 procent en in Nijvel tussen 1449 en 1459 slechts 6 procent van het totaal.¹⁰

⁸ ORA Zoenboek 2C: Gemeentearchief Leiden: Oude Rechterlijke archieven (ORA) 4B: Gemeentearchief Leiden: Oude Rechterlijke archieven (ORA) 4C.

⁹ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 10.

¹⁰ Haemers, *Wijvenwereld*, 166.

Tabel 1: Totaal aantal geregistreerde misdrijven in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Misdrijven Totaal	270 gevallen	336 gevallen
Waarvan mannen	90% (243 gevallen)	82% (276 gevallen)
Waarvan vrouwen	10% (27 gevallen)	18% (60 gevallen)

Maar, op basis van zulke algemene overzichten alleen is het niet mogelijk om een compleet beeld te krijgen. Daarom zullen we in dit artikel gedetailleerder per categorie misdrijven kijken en inzoomen op de vrouwen zelf. Vrouwen die veroordeeld werden voor misdrijven tegen de overheid vormen de focus van het eerste deel. In hoeverre waren de Leidse vrouwen bereid tot burgerlijke ongehoorzaamheid? Om de misdaden die hier worden besproken te begrijpen, wordt er in dit deel ook een schets gegeven van de politieke en economische context. Ook voor de bespreking van de andere soorten misdrijven is deze achtergrond belangrijk. Vervolgens wordt de blik gericht op alle vrouwen die woorden of vuisten gebruikten om hun punt te maken. Naar wat voor agressiemisdrijven grepen vrouwen het snelste en waarom? In het laatste deel staan de vrouwen die betrappt zijn op economische misdrijven centraal. Hier wordt gekeken naar hoe de alomtegenwoordige lakennijverheid in Leiden ook veel misdaad met zich mee bracht en wat voor plek vrouwen hier innamen. In alle delen worden veel individuele gevallen bekeken. Per categorie wordt ook steeds gekeken naar de mate waarin Leiden vergeleken kan worden met bijvoorbeeld de studies in *Wijvenwereld* en de studies van Berents over middeleeuws Utrecht en de studie van Maarten Muller over middeleeuws Haarlem.¹¹

Bij dit onderzoek moeten verschillende kanttekeningen geplaatst worden. Door verschillende omstandigheden behelzen de in dit artikel behandelde correcties en zoenen niet alle misdaden in Leiden in deze periode. Ten eerste vormen de misdaden die in de correctieboeken en zoenboeken voorkwamen, slechts de geregistreerde misdaad. Het totaal aan gepleegde misdaden zal zeker groter zijn geweest.¹² In het geval van de middeleeuwse stad bestaat daarnaast het probleem dat een deel van de geregistreerde misdaden niet door de centrale stedelijke overheid berecht werd. Er waren

¹¹ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen: M. Muller, Misdaad en Straf in een Hollandse stad: Haarlem 1245-1615* (Hilversum 2017).

¹² Carrabine, Eamon, *Criminology, a sociological introduction* (Londen 2004) 14.

ook overtredingen die onder de geestelijke rechtspraak of de buurtrechtspraak vielen en zo buiten onze bronnen, en daarmee ook buiten ons zicht, vallen. Een andere moeilijke kwestie is dat niet altijd duidelijk is waarom de overheid opeens een heleboel soortgelijke misdaden achter elkaar bestrafte. Kwam die misdaad opeens veel meer voor, of was de waarneming een resultaat van een periode van strengere controle? Een andere 'blinde vlek' is de criminaliteit van moord en doodslag. Binnen de 606 bekeken correcties en zoenen in een periode van totaal 10 jaar heb ik geen enkele moord of doodslag kunnen vinden. Dit wekt de suggestie, dat ook al had men in Leiden het recht om zulke zaken te behandelen al sinds 1434, deze zaken toch in of buiten de stad door een ander rechtsorgaan werden behandeld.¹³ Uitgaand van de betrekkelijk hoge moord- en doodslagcijfers die voor andere steden in de Lage Landen zijn overgeleverd, is het moeilijk aan te nemen dat er in Leiden toevallig in deze tien jaar niemand is vermoord, dus ook hier missen we waarschijnlijk geregistreerde misdaden.¹⁴ Het is dus belangrijk te realiseren dat het in dit artikel niet over alle vrouwen die misdaden begingen in deze periode gaat, maar slechts om de in de correctieboeken en zoenboeken genoteerde misdaden.

Het is ook goed om in gedachten te houden dat aantallen misdrijven die we hier bespreken, vooral in de periode 1450-1454, te klein zijn om echt algemene conclusies aan te verbinden. Ik heb er toch voor gekozen om deze cijfers te geven, om een algemeen beeld te kunnen schetsen. Ook hebben we te maken met vonnissen waarbij soms meer dan één misdaad werd gepleegd, bijvoorbeeld verbaal en fysiek geweld binnen hetzelfde vonnis. Om meer algemene lijnen aan te kunnen geven, heb ik gekozen voor het aanwijzen van één hoofdmisdaad. Bijvoorbeeld bij toegebrachte wonden én schelden, wordt het fysieke geweld als de hoofdmisdaad aangeduid.

Al deze kanttekeningen betekenen dat het moeilijk is een sluitend antwoord op de vraag; 'wat was het aandeel van de vrouw in de criminaliteit' te krijgen. Wat we wel kunnen doen is het zien als een inkijk in de wereld van vrouwelijke criminelen in de middeleeuwse stad als een goed begin om dit onderwerp verder uit te bouwen. Er is namelijk zelden naar criminele vrouwen in de middeleeuwen in de Lage Landen gekeken. De laatste jaren beginnen criminele vrouwen in de Lage Landen in de vroegmoderne tijd wel in de aandacht te komen, zoals in de publicaties van Van der Heijden en

¹³ Van Maanen, *Leiden*, 80.

¹⁴ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 66; Muller, *Misdaad en Straf*, 64,65.

Schmidt.¹⁵ Echter, over vrouwen in de middeleeuwen is sowieso nog weinig geschreven. Hierbinnen is het uitkomen van *Wijvenwereld* een goed begin. Hoewel dit boek niet specifiek over het onderwerp vrouwen en criminaliteit gaat, wordt we wel een hoofdstuk aan besteed.¹⁶ Nu is het tijd om dit initiatief verder uit te bouwen en ik hoop dat dit onderzoek daarin een eerste stap kan zijn.

Rebelse Leidse vrouwen: oproerkraaiers en stokweigerasters

In *Wijvenwereld* wordt genoemd dat het vooroordeel bestaat dat enkel mannen opstand of politiek protest voerden.¹⁷ De auteurs keren zich echter tegen dit vooroordeel en stellen dat ook vrouwen verzet voerden, al waren dit er wel altijd minder. Zij geven cijfers uit bijvoorbeeld Leuven, waar in 1420-1430 een percentage van 5 procent vrouwen wordt genoemd voor het beledigen van ambtenaren, en voor 1475-1485, 16 procent.¹⁸ Hoeveel vrouwen vinden we in Leiden in die hun mond opentrokken tegen de stedelijke overheid? Zowel de verbale kritiek en beledigingen aan het adres van de stedelijke overheid, als politieke misdrijven, die in deze periode vooral uit betrokkenheid bij de partijstrijd tussen de Hoeken en de Kabeljauwen bestaat, tellen we hier mee. Daarnaast vallen ongehoorzaamheid aan de regels van de stad ook onder misdrijven tegen de overheid.¹⁹ Als we naar de cijfers kijken, vinden we in 1450-1454 slechts 3 zaken van misdrijven tegen de overheid waarbij een vrouw de dader is. In 1480-1484 zijn dit er een stuk meer, namelijk 13 gevallen.

Voor we naar de specifieke gevallen kijken is het belangrijk de context te bespreken om deze beter te kunnen begrijpen. Het is namelijk niet zonder reden dat in de tweede periode de politieke misdrijven zo anders zijn dan de eerste periode. Ten eerste was de stad flink gegroeid. Waar Leiden in 1440 nog maar 6000 inwoners telde, wordt het inwonertal in 1480 op zo'n

¹⁵ Schmidt, A., *Prosecuting women. A comparative Perspective on Crime and Gender before the Dutch Criminal Courts, c. 1600-1810* (Leiden 2020): Heijden, M.P.C., *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014).

¹⁶ Haemers, *Wijvenwereld*, 163-191.

¹⁷ *Ibidem*, 185.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 92-95.

12.000 geschat.²⁰ Daarnaast zagen de jaren 1480-1484 de hernieuwde uitbarsting van partijstrijd tussen de Hoeken en de Kabeljauwen. De Hoeken en de Kabeljauwen waren twee voorname politieke groeperingen die tussen 1350 en 1500 een langdurige politieke strijd voerden in Holland en Zeeland. Welke kant gekozen werd hing vaak af van bestaande politieke en sociale spanningen.²¹ In 1480 waren de Kabeljauwen aan de macht in Leiden en dit werd gesteund door de landsheer, Maximiliaan I van Oostenrijk.²² Op andere plekken in Holland waren juist Hoekse machtsovernames erkend. Er was dus sprake van politieke instabiliteit, waarbij het per stad verschilde welke partij er aan de macht was.²³ Op 20 januari 1481 werd Leiden ingenomen door de Hoeken.²⁴ Deze overname duurde maar kort, want op 14 april werd de stad alweer heroverd door Maximiliaan en kwamen de Kabeljauwen weer aan de macht.²⁵ De oorlog bleef wel woeden op andere plekken in de regio, waardoor ook Leiden niet aan onrust ontsnapte.²⁶ Naast deze politieke woelingen, vond in deze periode ook een economische crisis, een hongersnood als gevolg van graantekorten en een pestepidemie plaats.²⁷ De duurtejaren waren zelfs exceptioneel in zijn extreme prijsstijgingen. De economische malaise werd natuurlijk deels veroorzaakt door de oorlogssituatie die veel geld kostte en waarvoor de landsheer regelmatig aanvullende bedden vroeg. Daarbovenop kwam een hoge boete die Leiden in 1481 van de landsheer had gekregen als straf voor de Hoekse overname. Tenslotte was er nog een schuld bij de wolstapel van Calais en onzorgvuldig financieel beleid.²⁸ Het lijkt in dit licht niet zo gek dat er in de periode 1480-1484 over het algemeen meer 'burgerlijke onrust en onvrede' was.

Als we naar de drie zaken van vrouwen die veroordeeld werden voor misdrijven tegen de overheid in 1450-1454 kijken, dan zien we ook slechts kleine, minder politiek gekleurde zaken. Een geval bestond uit het weigeren

²⁰ *Ibidem*, 56.

²¹ M.J. van Gent, *Pertijelike saken'. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Leiden 1994)., 465.

²² Brand, *Over macht*, 99.

²³ *Ibidem*, 100.

²⁴ Van Gent, *Pertijelike saken*, 281, 282.

²⁵ Brand, *Over macht*, 99

²⁶ Van Gent, *Pertijelike saken*, 327, 364-368.

²⁷ Van Maanen, *Leiden*, 11.

²⁸ Brand, *Over macht*, 27, 28.

onderpand te geven in een geval van schulden.²⁹ Een ander geval betrof liegen tegenover de rechtbank.³⁰ Tot slot vinden we een belediging van de ambtenaar die verantwoordelijk was voor de controles op de lakenindustrie, de wardein.³¹

In tegenstelling tot 1450-1454 zijn de zaken van 1480-1484 veel gevarieerder en zien we de hiervoor beschreven gespannen politieke sfeer goed terug. Zowel mannen als vrouwen pleegden veel meer politieke misdrijven. In de periode 1480-1484 was zelfs 27 procent van alle genoteerde misdrijven een misdrijf tegen de overheid, tegenover 8 procent in 1450-1454. In totaal waren vrouwen verantwoordelijk voor 14 procent van de in de correctieboeken genoteerde misdrijven tegen de overheid in de periode 1480-1484 (13 van de 92). Ook vrouwen wilden blijkbaar hun onvrede over de politieke situatie uitdrukken.

Tabel 2: Geregistreerde misdrijven tegen de overheid in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Misdrijven tegen de overheid (als deel van het totaal)	8% (23 gevallen)	27% (92 gevallen)
Waarvan mannen	87% (20 gevallen)	86% (79 gevallen)
Waarvan vrouwen	3% (3 gevallen)	14% (13 gevallen)

De misdrijven in de tweede periode lopen sterk uiteen en dit weerspiegelt de chaotische situatie. Ten eerste zijn er een aantal zaken van ‘gebrek aan respect’, die te maken hebben met de oorlogssituatie. Twee voorbeelden die dit illustreren zijn de ‘lelijke woorden’ die Cornelie, Ghijs Wiggers’ dochter, sprak tegen degenen die het ‘waakgeld’ kwamen innen dat geheven werd om de verdediging van de stad te financieren. Toen zij dit niet konden betalen, werden er spullen uit haar huis gehaald als onderpand, waarover zij haar ongenoegen blijkbaar niet inhield.³² Een ander voorbeeld hiervan is Gheerte, Vrancken’s dochter, die zich en plein public negatief uitte over de extra belasting die aangekondigd werd om de oorlog met Utrecht te financieren.

²⁹ ORA Correctieboek 4B, 19v.

³⁰ Ibidem, 22v.

³¹ Ibidem, 49r.

³² ORA Correctieboek 4C, 50r.

Dit waren volgens het gerecht woorden om een ‘beroerte in de gemeente’ te veroorzaken.³³

Onder de politieke misdrijven, waarbij er in vijf zaken een vrouw betrokken was, vallen misdrijven die direct te maken hadden met de Hoeks-Kabeljauwse partijstrijd. Engel, Clais’ dochter verkondigde in het openbaar dat de Kabeljauwen boeven waren.³⁴ Geertruyt, de vrouw van Michiel Pieters, was gastvrouw van een vergadering van mensen met een ‘partijlieke’ (oftewel een politiek ‘foute’) reputatie.³⁵ Katrijn en Alijt verspreidden valse geruchten over de oorlog, ten nadele van de regerende partij.³⁶ Griete, ten slotte, had een tripje naar het vijandige Amersfoort gemaakt terwijl daar een verbod op was.³⁷ Als we naar de politieke misdrijven bij mannen zouden kijken, vinden we ongeveer dezelfde soort veroordelingen, behalve dat er bij mannen nog een categorie bijkwam die we in deze periode bij vrouwen niet vinden, namelijk: ‘partijlieke’ liedjes zingen in de nacht, wat doet vermoeden dat dit met een drankje op gebeurde.

De laatste categorie tipt een andere gebeurtenis in de stad aan, die de gehele chaos nog nijpender maakte: de pestuitbraak van 1483-1484. Dit is de categorie ‘algemene ongehoorzaamheid aan de stadsregels’. Hier vinden we twee veroordelingen voor het ‘niet zichtbaar dragen van de witte stok’. Wanneer men de pest had moest men namelijk met een witte stok rondlopen om goed herkenbaar te zijn. Machteld had er echter helemaal geen bij zich.³⁸ Haedwij Heynricx had er dan wel een bij zich, maar had hem verstopt onder haar kleren.³⁹ Beiden vrouwen kregen hiervoor een boete.

Hoewel er dus ook in Leiden meer mannen veroordeeld werden voor misdrijven tegen de overheid dan vrouwen, was het geen uitzondering dat een vrouw haar mond opentrok over de gang van zaken. Zoals ook wordt gezegd in *Wijvenvereld*: ‘gedrag dat de publieke orde verstoorde werd gecriminaliseerd- of dat nu mannen of vrouwen waren’.⁴⁰

³³ Ibidem, 108r.

³⁴ ORA Correctieboek 4C, 52r.

³⁵ Ibidem, 83v.

³⁶ Ibidem, 89v, 90r.

³⁷ Ibidem, 85r.

³⁸ Ibidem, 126r.

³⁹ Ibidem, 123r.

⁴⁰ Haemers, *Wijvenvereld*, 191.

Agressieve Leidse vrouwen: verdediging met woord en vuist

Onder agressiemisdrijven valt een vrij bonte reeks aan overtredingen, lopend van moord, doodslag en fysiek geweld tot misdrijven ‘tegen de eer’, waaronder verbaal geweld zoals schelden en beledigen viel. Ook bedreiging en straatschenderij horen binnen deze categorie. Deze vergrijpen zijn vaak moeilijk te onderscheiden of lopen in elkaar over, zoals in het geval van Janna en Diewair genoteerd op 19 maart 1454. Dit vonnis vertelt ons dat Janna Diewair ‘met opzet’ thuis had opgezocht en haar slagen en ‘bloetreysen’ had toegediend. De reden? Ze had gehoord dat Diewair ‘woorden’ over haar gesproken had. Hoewel de exacte ‘woorden’ in het vonnis niet worden genoemd, kunnen we er wel vanuit gaan dat deze niet erg positief zullen zijn geweest.⁴¹ Hier vinden we dan ook gelijk de oorsprong van het verbod op belediging: een roddel kan bloedige gevolgen hebben. Beledigingen werden gezien als eerste aanzet tot geweld en moesten daarom met de kop ingedrukt worden.⁴²

Deze ‘misdaden tegen de eer’ of beledigingen waren volgens Berents het meest typische vrouwenmisdrijf. Voor Utrecht was het aandeel vrouwen binnen deze categorie 21 procent, meer dan bij andere soorten misdrijven. Berents speculeert hierover dat dit komt omdat verbaal geweld ‘een van de weinige manieren was waarop de vrouw haar agressiviteit kon uitdrukken in de middeleeuwse samenleving.’⁴³ Het was volgens hem niet gemakkelijk voor een vrouw om over te gaan tot geweldpleging, en zo was verwerping met de mond vaak het enige aanvalswapen.⁴⁴

Wat zien we in Leiden als we deze zaken onder ogen nemen? In 1450-1454 werden er 17 agressiemisdrijven begaan door vrouwen, waarvan 11 in de categorie misdrijven tegen de eer. De overige 6 zijn zaken van fysiek geweld. Als we naar het totaal van misdrijven tegen de eer bij zowel mannen als vrouwen kijken, dan zijn in deze periode vrouwen als dader betrokken bij 16 procent (11 van de 68) van de gevallen. In 1480-1484 tellen we 29 gevallen van agressiemisdrijven begaan door vrouwen, waarvan 25 gevallen van misdrijven tegen de eer en 4 gevallen van fysiek geweld. Van het totaal aan misdrijven tegen de eer in deze periode, waren ze als dader betrokken bij 25 van de 64 gevallen, dat is bijna bij 40 procent van de gevallen. Dus ook in

⁴¹ ORA Zoenboek 2C, 65r.

⁴² Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 72.

⁴³ *Ibidem*, 73.

⁴⁴ Berents, *Het werk van de vos*, 112.

Leiden zijn meeste veroordelingen voor vrouwen binnen de agressiemisdrijven voor misdrijven tegen de eer.

Tabel 3: Geregistreeerde agressiemisdrijven in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Agressiemisdrijven (als deel van het totaal)	76% (204 gevallen)	32% (108 gevallen)
Waarvan mannen	92% (187 gevallen)	73% (79 gevallen)
Waarvan vrouwen	8% (17 gevallen)	27% (29 gevallen)

Tabel 4: Geregistreeerde misdrijven tegen de eer in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Misdrijven tegen de eer (als deel van de agressiemisdrijven)	33% (68 gevallen)	59% (64 gevallen)
Waarvan mannen	84% (57 gevallen)	60% (39 gevallen)
Waarvan vrouwen	16% (11 gevallen)	40% (25 gevallen)

Het is bij deze percentages belangrijk om in gedachten te houden dat er steeds 'een vrouw als dader betrokken' was. Deze voorbeelden komen namelijk vooral uit de zoenboeken en vormden dus geschillen tussen twee personen. Vaak zijn er dus zaken van scheldpartijen waar beide partijen als dader worden aangewezen, zowel tussen vrouwen onderling als tussen man en vrouw. In het geval van 1450-1454 zijn er 4 zaken waar alleen vrouwen als daders worden genoemd en 7 zaken waarin man en vrouw beiden als schuldig werden aangewezen. Voor 1480-1484 zijn dit 18 gevallen waarbij alleen vrouwen daders waren; en 7 gevallen waarin mannen en vrouwen beide als dader werden bestraft. Vaak wordt er in de vonnissen enige context gegeven, zodat we kennis kunnen maken met de manieren waarop middeleeuwse Leidenaren elkaar beledigden. Daarbij valt vooral op dat veel scheldwoorden blijkbaar al heel lang in trek waren, zoals het geval genoteerd op 25 februari 1483 waarbij Alijt de woorden 'hoer' en 'slet' naar het hoofd van Lijsbet slingerde en hiervoor twee toortsen aan de kerk moest schenken en het

gerecht zoengeld verschuldigd was.⁴⁵ Soms worden er ook geen omstandigheden genoemd. We horen bijvoorbeeld slechts dat er tussen Symon Heerman en Hillegont, Willems dochter, 'hete woorden' heen en weer zijn gegaan, waarvoor ze allebei even schuldig worden verklaard.⁴⁶

Naast de zaken van misdaden tegen de eer, hebben we ook nog zaken van fysiek geweld. Berents noemt voor Utrecht een percentage van 1 procent voor het aandeel vrouwen dat fysiek geweld pleegt.⁴⁷ Maarten Muller telt voor Haarlem van de 300 vonnissen voor fysiek niet-dodelijk geweld in de periode 1459-1552 maar 9 vrouwen, slechts zo'n 3 procent.⁴⁸ In *Wijvenwereld* wordt weer een heel ander cijfer genoemd voor Brussel in de vijftiende eeuw: 11 procent van de klappen en blessures werden uitgedeeld door vrouwen.⁴⁹

Van de 88 gevallen van fysiek geweld genoteerd in de periode 1450-1454, werden er 6 door vrouwen begaan, dat is ongeveer 7 procent. In 1480-1484 vinden we 22 gevallen van misdrijven van fysiek geweld, waarvan 4 met vrouwelijke daders, wat ongeveer neerkomt op 18 procent. Bij de tweede periode is het belangrijk op te merken dat het aantal zaken van fysiek geweld sowieso heel erg laag was. Het zou kunnen dat door de gespannen sfeer, bijvoorbeeld in de nasleep van de Hoekse overname alle bezigheden die ordeverstoring zouden kunnen zijn, tijdelijk verboden werden.⁵⁰ Dit is ook te zien in sommige correcties van deze periode, bijvoorbeeld een correctie waarbij het 'buiten de eigen buurt zijn' als strafbaar werd beschouwd.⁵¹ In deze politiek roerige periode had het stadsbestuur kennelijk maatregelen genomen om meer dan anders ongeregelde zaken in bedwang te houden. Het zou kunnen dat een uitbraak van de pest in 1483-1484 nog een extra aanleiding is geweest om restricties op te leggen. Dit alles bij elkaar zou ervoor gezorgd kunnen hebben dat het dagelijks leven door alle omstandigheden meer onder controle stond, en er dus ook minder gelegenheid was voor geweld op straat, wat dan vervolgens weer geleid heeft tot het zeer lage aantal veroordelingen voor fysiek geweld in de periode 1480-1484.

Als de Leidse vrouwen dan toch naar fysiek geweld grepen, dan verschilde dit niet veel van de mannelijke geweldplegers. In 1450-1454 vinden

⁴⁵ ORA Correctieboek 4C, 197r.

⁴⁶ Ibidem, 194v.

⁴⁷ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 70.

⁴⁸ Muller, *Misdaad en straf*, 68.

⁴⁹ Haemers, *Wijvenwereld*, 166.

⁵⁰ Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 307.

⁵¹ ORA Correctieboek 4C, 89r.

we twee zaken van ‘vechten met wonden als gevolg’ en driemaal een geval waarbij men begon te slaan. Daarnaast staat een zaak genoteerd van ‘worstelingen’ tussen Willem Clais zoon en Griete Aernts dochter, waarbij de burens een verklaring aflegden dat ze beide dronken waren en dat de haat en nijd niet al te groot was, wat dan blijkbaar verlichtende omstandigheden waren. Heeft Griete Willem harder geslagen dan andersom? In ieder geval moest zij hem drie pond zoengeld betalen en hij haar niks, naast dat ze beide de 1 pond aan het gerecht moesten betalen.⁵²

In 1480-1484 waren er wederom twee gevallen van vechten met wonden als gevolg en daarnaast enkel nog de opvallende zaak van Clair en Jacopmijn. Hoewel geweld meestal genoteerd werd in de zoenboeken, vinden we hen toch in de correctieboeken terug. Clair was een pottenbakster en terwijl zij haar waar aan het verkopen was voor het stadhuis had haar man, Jacob, in het openbaar geroepen dat men niks meer van haar moest kopen. Wat hierachter stak, zo werd uitgelegd, is dat Clair veel schulden maakte buiten haar man om. Clair was blijkbaar woest om deze vernedering en zinde op wraak, en zoals het Gerecht noemde: ‘dat zij raad met haar zelve nam om hem eens te onderwijzen’. Dit ‘onderwijzen’ deed ze door haar vriendin Jacopmijn om hulp te vragen. Samen benaderden ze Jacob, die niks vermoedend net uit bed kwam, trokken hem van zijn stoel, sloegen hem een lelijk aanzicht en foeterden hem ten slotte uit over de oneer die Clair was aangedaan. De beide vrouwen werden voor hun misdaden bestraft met een bedevaart naar Aken.⁵³

Hoewel vrouwen zich dus inderdaad vaker als wapen het woord in de mond namen, namen zij soms ook letterlijk het heft in eigen hand en zij werden daar bovendien niet strenger of anders voor gestraft dan mannen. Dat is ook de conclusie die hierover wordt getrokken in *Wijvenvereld*, namelijk dat het niet zo was dat we kunnen zeggen dat vrouwen alleen maar de belediging als wapen hadden, maar dat beide groepen zich bezondigden aan alle vormen van agressie, alhoewel wederom de mannen beduidend meer.⁵⁴ Toch laat dit gegeven Leiden zien als een plek waar je ook als pottenbakster de mogelijkheid had je mannetje- of vrouwtje -te staan.

⁵² ORA Zoenboek 2C, 62v.

⁵³ ORA Correctieboek 4C, 84r, 84v.

⁵⁴ Haemers, *Wijvenvereld*, 167.

Bedriegende Leidse vrouwen: te korte lakens en zanderige wol

Bij vermogensmisdrijven denkt men waarschijnlijk het snelste aan diefstal, maar in Leiden betekende het vooral iets anders; het overtreden van de regels met betrekking tot de lakennijverheid. De lakennijverheid werd gezien als de hoeksteen van de stedelijke welvaart en was de belangrijkste economische sector van de stad.⁵⁵ Omdat de lakennijverheid in deze periode voor meer dan de helft van de Leidenaren voor het levensonderhoud zorgde, is het niet verwonderlijk dat de meeste economische misdrijven in de stad dan ook betrekking hadden op deze sector.⁵⁶ In sommige Hollandse steden spraken de gilden recht ten aanzien van de economische overtredingen van hun leden.⁵⁷ In Leiden was dit anders: zodra de keuren overtreden werden, was het de schepenbank die hierover rechtsprak. In Leiden vallen deze economische overtredingen daarom wel binnen ons zicht.⁵⁸

Door naar de vermogensmisdrijven te kijken, kunnen we zien dat vrouwen ook actief waren binnen de economie in Leiden, alleen al omdat ze betrapt werden op fraude tijdens hun werkzaamheden. In de periode 1450-1454 vinden we in totaal 34 vermogensmisdrijven, waarvan 7 door vrouwen gepleegd: ongeveer 20 procent van het totaal. In de periode van 1480-1484 zijn vrouwen goed voor 11 procent van de vermogensmisdrijven, met betrokkenheid bij 14 van de 125 misdrijven.

Als we deze economische misdaden specifiek onder ogen nemen, dan wordt duidelijk dat er in verreweg de meeste zaken sprake was van overtredingen van de regels in de lakennijverheid. In 1450-1454 is 24 van de 34 vermogensmisdrijven zo'n lakenmisdrijf. In 1480-1484 zijn zelfs 113 van de 125 zaken lakenmisdrijven. In de periode 1450-1454 werden 6 van de 24 lakenmisdrijven door vrouwen begaan, dat is een vierde van het totaal. En in 1480-1484 zijn vrouwen goed voor 13 van de 113 laken-gerelateerde misdaden. Voor beide perioden wordt slechts één ander vermogensmisdrijf bij de vrouwen genoteerd: in 1450-1454 is dit een geval van bedrog in een ander ambacht: de vrouw van Cleymens Pieter Jans had met de gewichten geknoeid waarmee ze haar brood woog bij het verkopen⁵⁹. In 1480-1484

⁵⁵ Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, 82.

⁵⁶ Van Maanen, *Leiden*, 113.

⁵⁷ Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 15.

⁵⁸ van Maanen, *Leiden*, 99

⁵⁹ ORA Correctieboek 4B, 51v.

treffen we de enige dievegge, Willema Dirckx' dochter die geld verduisterd had uit een wijntapperij.⁶⁰

Tabel 5: Geregisteerde vermogensmisdrijven in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Vermogensmisdrijven (als deel van het totaal)	13% (34 gevallen)	37% (125 gevallen)
Waarvan mannen	80% (27 gevallen)	89% (111 gevallen)
Waarvan vrouwen	20% (7 gevallen)	11% (14 gevallen)

Tabel 6: Geregisteerde lakenmisdrijven in Leiden tussen 1450-1454 en 1480-1484 met percentages mannen en vrouwen

	1450-1454	1480-1484
Lakenmisdrijven (als deel van de vermogensmisdrijven)	70% (24 gevallen)	90% (113 gevallen)
Waarvan mannen	75% (18 gevallen)	90% (100 gevallen)
Waarvan vrouwen	25% (6 gevallen)	10% (13 gevallen)

Vanwaar deze grote aantallen vrouwen binnen de lakenmisdrijven? Volgens de studie van Posthumus naar de geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie was er aan vrouwen hierbinnen een groot arbeidsveld toegewezen: de lichtere bewerkingen werden immers voornamelijk door vrouwen uitgevoerd.⁶¹ In allerlei onderdelen die essentieel waren voor het proces werkten bijna uitsluitend vrouwen en trof je slechts heel af en toe een man aan. Voorbeelden van deze werkzaamheden waren het uitzoeken van de wol, het kammen, kaarden, en spinnen.⁶² Deze werkzaamheden werden zowel door gehuwde als ongehuwde vrouwen uitgevoerd.⁶³ Het huis-industriële systeem was ook doorgedrongen in andere deelbewerkings-industrieën, waar ook veel vrouwen werkten, zoals in de pannenbakkerij en de zoutenering.⁶⁴ Het zou kunnen dat door deze economische indeling van de stad, vrouwen vaker

⁶⁰ ORA Correctieboek 4C, 133r.

⁶¹ Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, 360.

⁶² Ibidem, 286.

⁶³ Ibidem, 287.

⁶⁴ Ibidem, 361.

direct deelnamen aan het economisch verkeer dan in steden waar dit soort industrieën minder overheersend waren en daarom ook vaker overtredingen begingen binnen hun beroepen. Een voorbeeld hiervan is Hillegont, de vrouw van Aernt Quants, die, waarschijnlijk in haar rol als spinster, zand in het garen had gesponnen. Als ‘passende’ straf moest ze voor het kruis lopen, een schandstraf, met een pond yef (een bepaald soort inslaggaren) boven haar hoofd zodat iedereen kon zien wat haar misdaad behelsde.⁶⁵

Maar vaker nog leken de veroordeelde vrouwen meer te zijn dan een simpele spinster. Ze leken namelijk regelmatig de rol te hebben van drapenier. De drapenier was de textielondernemer die de leiding had over het productieproces.⁶⁶ We zien dit bijvoorbeeld in het geval van Katrijn Jacop Domen, die in 1450 veroordeeld werd voor een misdaad in de lakennijverheid. Zij had met opzet verkeerde noptekens gebruikt, een merkteken dat in elk laken werd geweven en informatie gaf over de kwaliteit en de maker van het laken. Door een ander nopteken in je laken te weven, zou je wel eens meer geld voor je geweven goed kunnen krijgen.⁶⁷ Hoeveel invloed ze had in dit geval, zou je kunnen opmaken uit het feit dat ze nog vier anderen meenam in haar ondergang, die in haar opdracht verkeerde noptekens hadden ingeweven. Naast de fikse boete die Katrijn kreeg, mocht ze ook nog eens 50 jaar niet drapenieren, wat nogmaals de indruk geeft dat Katrijn zelf de drapenier was.⁶⁸ Er zijn nog drie andere vonnissen uit 1450-1454 waarbij de suggestie gewekt wordt dat de vrouw in kwestie de drapenier was. In deze drie veroordelingen werden de desbetreffende vrouwen veroordeeld voor het hebben van een laken ‘aan de ramen’ waar dan iets mis mee bleek te zijn. Dat zij zelf als degenen genoemd werden die het laken ‘aan het raam’ hadden, suggereert dat zij er verantwoordelijk voor waren.⁶⁹

Ook in 1480-1484 zijn er vrij veel zaken waarbij de suggestie wordt gewekt dat de vrouw in kwestie de eindverantwoordelijke was in plaats van alleen een deelbewerkster. Bijvoorbeeld Katrijn Jans, weduwe van Tetroede, die buiten Leiden had laten weven en vollen.⁷⁰ Dit ging in tegen het monopolie van de stad. Hierbij komen we weer tegen dat ze een jaar lang niet mocht drapenieren. Een ander voorbeeld is Gheetryt vander Geest, die ‘een

⁶⁵ ORA Correctieboek 4C, 127r.

⁶⁶ Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, 274.

⁶⁷ ORA Correctieboek 4B, 33r.

⁶⁸ *Ibidem*, 33r-35r.

⁶⁹ *Ibidem*, 62r, 68r, 68v.

⁷⁰ ORA Correctieboek 4C, 82v.

blauw laken heeft doen weven wat vijf gangen te kort en vanbinnen gekamt was'.⁷¹ Dit geeft ook een goed beeld van hoe specifiek deze misdrijven konden zijn. Maar hoe obscuur ze ook lijken, veel van deze misdrijven dingen hadden simpelweg als doel om geld te besparen door om een regel heen te werken. Men kon bijvoorbeeld zelf het 'loot', oftewel het officiële keurteken, aan een laken maken, zodat deze niet door de echte keuring heen hoefde.⁷² Andere opties waren bijvoorbeeld je laken in werkelijkheid smaller te maken dan je beweerde om zo flink te besparen op materiaalkosten, zoals Alijt Heynricx dochter deed.⁷³ Ook kon je zoals Nyese Willemsdochter stiekem 'te groffe wol' gebruiken, een kwalitatief lagere en daarom goedkopere soort wol, en het laken vervolgens wel als kwaliteit hoogwaardig aanbieden.⁷⁴ Allemaal veel voorkomende methoden om via verschillende wegen geld te besparen bij de lakenproductie.

Dat de vrouw economisch een actieve rol speelde bij de lakenproductie in Leiden is niet het enige bewijsstuk dat aangehaald kan worden om de toch vrij grote aanwezigheid van vrouwen binnen deze misdrijven te verklaren. In *Wijvenwereld* wordt bijvoorbeeld gesteld dat vrouwen die hun eigen zaken runden niet zo ongewoon waren in de middeleeuwse stad in de Lage Landen. Verschillende vrouwen die in het onderzoek worden genoemd verdienden hun geld ook als handelaarster of ondernemster, net als de Leidse drapeniers. Ook vrouwen die geen zelfstandige zaak hadden, begaven zich op de financiële markt.⁷⁵ Hoewel het moeilijker was voor vrouwen om hieraan deel te nemen hieraan, was het aandeel van vrouwen die een rol speelden in de economie toch aanzienlijk in Brabant.⁷⁶ Ook in Leiden lijkt dit zo geweest te zijn, vooral ook als we kijken naar de belangrijke rol van vrouwelijke arbeidsters in de lakenindustrie speelden. Maar ook bijvoorbeeld bij de zaak van Clair de pottenbakster die zelf haar waar verkocht. Het was een economische realiteit dat gewone vrouwen actief waren op de arbeidsmarkt en dit zien we dus ook terug in alle sjoemelende vrouwen in de lakenmisdrijven.

⁷¹ Ibidem, 83r.

⁷² ORA Correctieboek 4C, 100v, 102v.

⁷³ Ibidem, 129r.

⁷⁴ Ibidem, 117v.

⁷⁵ Haemers, *Wijvenwereld*, 79.

⁷⁶ Ibidem, 93.

Conclusie

Een blik werpend op alle besproken zaken is in ieder geval duidelijk dat criminele vrouwen zeker niet afwezig waren in het Leiden in de vijftiende eeuw. In de perioden 1450-1454 en 1480-1484 zien we talloze vrouwen de revue passeren, elk deel van haar eigen context en vechtende voor haar eigen positie of situatie. In de politieke misdrijven kwam naar voren dat, vooral in de periode van politieke ophef, ook vrouwen hun mond opentrokken tegen de overheid en zich niet altijd afzijdig hielden bij politieke zaken. Bij het kijken naar de agressiemisdrijven werd duidelijk dat, hoewel scheldpartijen en bedreigingen het meeste voorkwamen, het toch ook voorkwam dat vrouwen naar fysiek geweld grepen. Als laatste zagen we bij de vermogensmisdrijven goed terug dat de vrouw, gezien de velen ontdekte pogingen tot bedrog, een essentiële rol speelde als deelnemer in de lakenindustrie.

Hoewel binnen alle categorieën misdrijven mannen toch altijd het grootste aandeel uitmaakten, kan men hier wel van leren dat vrouwen in ieder geval niet afwezig waren binnen de openbare ruimte van stad en zich binnen dit domein toch ook misdroegen. Hiervoor leken ze ook niet veel strenger bestraft te worden dan mannen. Dus hoewel het hier bekeken bronnenmateriaal te beperkt is om hierover sluitende conclusies te trekken, kunnen deze conclusies over de rechtsbronnen uit Leiden toch bijdragen om het wijdverspreide beeld van de middeleeuwen als duistere periode waarin de vrouw geen rechten had, onderuit te halen, en een rijker beeld te creëren van de vrouw in de middeleeuwse stad.

Manon van der Heijden is hoogleraar Comparative Urban History aan de Universiteit Leiden. Zij is gespecialiseerd in de vroegmoderne stadsgeschiedenis en deed onderzoek naar huwelijksrecht, criminaliteit, stedelijke financiën en publieke voorzieningen. Zij is lid van de Academia Europaea. In 2004 ontving zij een NWO Vidi beurs en in 2012 een NWO Vici subsidie voor vernieuwend onderzoek. In 2016 publiceerde zij *Women and Crime in Early Modern Holland* (Brill) en in 2020 verscheen o.a. onder haar redactie *Women's Criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge University Press). Momenteel leidt zij samen met Leo Lucassen het onderzoeksproject *Tolerant Migrant Cities? The case of Holland*.

Ariadne Schmidt is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de stadscultuur in het bijzonder van Leiden en Universitair Hoofddocent Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Na haar promotie aan de Universiteit van Amsterdam was zij werkzaam op het op het IISG waar zij een project leidde over vrouwenarbeid in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden. Sinds 2010 is zij verbonden aan de Universiteit Leiden. Zij is gespecialiseerd in de geschiedenis van vrouwen en gender, arbeid, arbeidsrelaties, huishoudens en criminaliteit in stedelijke context.

Jeannette Kamp is Post-Doc onderzoeker aan de Universiteit Leiden. In 2018 is zij gepromoveerd met een onderzoek naar criminaliteit en gender in 17^e en 18^e eeuws-Frankfurt am Main. Haar huidige onderzoek richt zich op criminaliteit en migratie tegen de achtergrond van verstedelijkingsprocessen in Amsterdam en Rotterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Sanne Muurling is een sociaal-economisch historicus gespecialiseerd in gender en sociale ongelijkheden in de vroegmoderne en moderne tijd. In 2019 promoveerde zij aan de Universiteit Leiden op een proefschrift dat is gepubliceerd als *Everyday crime, criminal justice and gender in early modern Bologna* (Leiden: Brill, 2020). Momenteel is zij als postdoctoraal onderzoeker werkzaam aan de Radboud Universiteit met een project over de relatie tussen doodsoorzaken en sociale ongelijkheden in Amsterdam tussen 1850 en 1940.

Rozemarijn Tamis is een tweedejaars ResMa History student aan de Universiteit Leiden, binnen de specialisatie Europe: 1000-1800. Haar bachelorscriptie ging over misdaad in Leiden in de vijftiende eeuw, waar dit artikel

en een masterscriptie op voort borduren. Hetgeen wat haar het meest aanspreekt binnen geschiedenis is het werken met primair bronnenmateriaal waarin de stemmen van de meer gemiddelde middeleeuwse en vroegmoderne mens doorschemeren. Enthousiasme voor zulk soort materiaal uit zich ook in haar betrokkenheid bij het onderzoeksproject *Public Diplomacy in Early Modern Europe* van NL-Lab, waar ze in de correspondentie van vroegmoderne diplomaten duikt.

Mededelingen

Juni 2022

Het aankomende juninummer heeft als thema ‘Complottheorieën en nepnieuws’. Met dit themanummer wil Stichting Leidschrift dit bijzonder actuele en omvangrijke onderwerp centraal stellen. Om grip te krijgen op deze mer à boire, zullen diverse onderwerpen aan bod komen, zoals: medische complottheorieën, Handelingen van Pontius Pilatus in de Kerkgeschiedenis van Eusebius van Caesarea en uitingen van Donald Trump in de media. Bijdragen worden geleverd door Adriaan van Veldhuizen, Rens Tacoma, Jelle van Buuren, Sara Polak en Anne Kamsteeg.

November 2022

Het nieuwe novemбернаummer heeft het brede thema van ‘Muziekgeschiedenis’. Stichting Leidschrift wil met dit nummer laten zien hoe muziek de wereldgeschiedenis beïnvloedde en geeft ruimte aan muziekhistorici om hun onderzoek te publiceren. Momenteel is de redactie bezig het aanschrijven van auteurs voor dit nummer.

Podium

Op leidschrift.nl/podium kunt u artikelen van studenten geschiedenis vinden met een breed scala aan onderwerpen. Zo staat er een artikel van Master studente Talitania Chomsky over kindertelevisie in het Oostblok na 1989.

Vrienden van Leidschrift

Wilt u helpen ons blad te ondersteunen, zodat *Leidschrift* historisch onderzoek beschikbaar kan blijven maken voor een groot publiek? Word dan Vriend van Leidschrift! U kunt nu mailen naar: redactie@leidschrift.nl.

Publiceren in Leidschrift

Ben jij student Geschiedenis en beoog jij meer te behalen dan alleen goede cijfers? Dan is publiceren in *Leidschrift* misschien wat voor jou! Wij bieden in elk nummer ruimte voor een studentenartikel. Schrijf je of heb je recentelijk iets geschreven dat bij een van onze aankomende nummers past? Twijfel dan vooral niet om ons een mailtje te sturen!

Eerder verschenen

De volgende uitgaven van *Leidschrift* zijn te verkrijgen. Prijzen zijn voor gedrukte uitgaven. Op de recentste 6 jaargangen na, zullen alle artikelen binnenkort vrij toegankelijk zijn via het repository van de Universiteit Leiden. Bestellen kan via www.leidschrift.nl, per e-mail naar redactie@leidschrift.nl of per post (adresgegevens staan in het colofon).

Speciale uitgaven	(nummers à € 1,00)
1989	<i>Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor andere wetenschappen, politiek en beleid en cultuur</i> (digitaal)
1990	<i>Stigmatisering en strafrecht</i>
2009	<i>The role of the state in The Great Divergence</i> (digitaal)

Jaargang 1

1 (oktober 1984)	<i>Arbeid</i> (digitaal)
2 (januari 1985)	<i>Discriminatie</i> (digitaal)
3 (mei 1985)	<i>Millenarisme: religie of sociaal protest?</i> (digitaal)

Jaargang 2

4 (oktober 1985)	<i>Martin L. King en het zwarte protest</i> (digitaal)
5 (januari 1986)	<i>Weimar</i> (digitaal)
6 (mei 1986)	<i>Indonesia, 1900-1958</i> (digitaal)

Jaargang 3

7 (november 1986)	<i>De Spaanse Burgeroorlog</i> (digitaal)
8 (februari 1987)	<i>Mexico</i> (digitaal)
9 (juni 1987)	<i>Elites</i> (digitaal)

Jaargang 4

1 (september 1987)	<i>Revolutie in Nederland</i> (digitaal)
2 (april 1988)	<i>In dienst van de V.O.C.</i> (digitaal)
3 (juni 1988)	<i>Black culture in South Africa</i> (digitaal)

Jaargang 5

1 (november 1988)	<i>Katholieken in conflict 1919-1940</i> (digitaal)
2 (maart 1989)	<i>Beelden van Rusland</i> (digitaal)
3 (juni 1989)	<i>Volk en boek 1450-1800</i> (digitaal)

Eerder verschenen

Jaargang 6

- 1 (december 1989) *Europese samenwerking. Een terugblik* (digitaal)
2 (april 1990) *Suriname: beeld van een onafhankelijke republiek* (digitaal)
3 (augustus 1990) *De werkelijkheid achter vernis: zeventiende-eeuwse schilderkunst* (digitaal)

Jaargang 7

- (nummers à € 1,00)
1 (december 1990) *Stad en platteland in pre-industrieel Europa* (digitaal)
2 (maart 1991) *Historische musea*
3 (juni 1991) *Nieuw zicht op de zuilen* (digitaal)

Jaargang 8

- (nummers à € 1,00)
1 (november 1991) *Het ontstaan van het moderne Midden-Oosten 1916-1946* (digitaal)
2 (februari 1992) *Nationale mythen* (digitaal)
3 (juni 1992) *Techniek*

Jaargang 9

- 1 (september 1992) *Het Hollandse wonder. Handel en politiek in de zeventiende eeuw* (digitaal)
2 (maart 1993) *De vierde dimensie. Stedenbouw in historisch perspectief* (digitaal)
3 (juni 1993) *Staatsvorming in vroegmodern Europa* (digitaal)

Jaargang 10

- (nummers à € 1,00)
1 (januari 1994) *De grenzen van collaboratie*
2 (juni 1994) *Politieke cultuur in post-koloniaal Afrika*
3 (november 1994) *In strijd met de tijd. Leidse historici aan het woord* (digitaal)

Jaargang 11

- 1 (april 1995) *De natie benaderd* (digitaal)
2 (december 1995) *Migratie en acceptatie* (digitaal)
3 (maart 1996) *De donkerste Middeleeuwen* (digitaal)

Jaargang 12

- (nummers à € 1,00)
1 (september 1996) *Leidse scripties*
2 (december 1996) *Eer en belediging* (digitaal)
3 (september 1997) *Reizen in de Middeleeuwen* (digitaal)

Jaargang 13

- 1 (januari 1998) *Staten en andere machtsystemen* (digitaal)
2 (april 1998) *The Republic's money* (digitaal)
3 (juli 1998) *Hollandse bodem* (digitaal)

Jaargang 14

- 1 (december 1998) *Nederland omstreeks 1900* (digitaal)
2 (augustus 1999) *Tijd en tijdsbeleving* (digitaal)
3 (oktober 1999) *Duitsland en Europa* (digitaal)

Jaargang 15

- 1 (april 2000) *Elites* (digitaal)
2 (september 2000) *Van Hanze tot metropool* (digitaal)
3 (december 2000) *Nederlands-Indië. Van handelskolonie tot imperium* (digitaal)

Jaargang 16

- 1 (april 2001) *De Koude Oorlog. Zes terugblikken* (digitaal)
2 (september 2001) *Feest! Door de eeuwen heen* (digitaal)
3 (december 2001) *Een systeem onder spanning. De USSR onder Stalin en Brezjnef* (digitaal)

Jaargang 17

- 1 (april 2002) *Mens sana in corpore sano?* (digitaal)
2 (september 2002) *Nederlanders en hun gezagsdragers. Politieke cultuur in Nederland 1950-1990* (digitaal)
3 (december 2002) *De maatschappij verbeeld in de kunst. Van Mozart tot Saddam* (digitaal)

Jaargang 18

- 1 (april 2003) *American Century. De Amerikaanse buitenlandse politiek 1940-2003* (digitaal)
2 (september 2003) *De maatschappij op stoom. Nieuwe trends in het onderzoek naar de Industriële Revolutie* (digitaal)
3 (december 2003) *Het Rijk van het Midden. China en de buitenwereld 1500-2004* (digitaal)

Eerder verschenen

Jaargang 19

- 1 (april 2004) *Europa bevalt? De Europese integratie in historisch perspectief, 1945-2004* (digitaal)
2 (september 2004) *Gevallen steen. Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam* (digitaal)
3 (december 2004) *De geschiedenis van het politieke denken* (digitaal)

Jaargang 20

- (nummers à € 3,50)
1 (april 2005) *Religieus geweld vanaf de Oudheid tot in de Nieuwe Tijd* (digitaal)
2 (september 2005) *Van kind tot burger. Onderwijs en volksopvoeding in Nederland 1780-1920*
3 (december 2005) *Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (digitaal)

Jaargang 21

- 1 (april 2006) *Cultuur en natuur. Geschiedenis van de mens en zijn leefomgeving* (digitaal)
2 (september 2006) *Van verovering tot onafhankelijkheid. De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië* (digitaal)
3 (december 2006) *Cultuurcontact en acculturatieprocessen in de oudheid* (digitaal)

Jaargang 22

- (nummers à € 5,00)
1 (april 2007) *Organisatie en regulering van migratie in de nieuwe tijd*
2 (september 2007) *Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919*
3 (december 2007) *Helden des Vaderlands. Heldenverering in Nederland door de eeuwen heen* (digitaal)

Jaargang 23

- (nummers à € 5,00)
1 (april 2008) *Historisch terrorisme. De ervaring met politiek geweld in de moderne tijd*
2 (september 2008) *Dynamiek en stagnatie in de Republiek. Vroegmoderne overlevingsstrategieën* (digitaal)
3 (december 2008) *Brood en spelen. Sport als kracht in de samenleving*

Eerder verschenen

Jaargang 24

(nummers à € 5,00)

- 1 (april 2009) *Empire and Resistance. Religious beliefs versus the ruling power*
- 2 (september 2009) *Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland (digitaal)*
- 3 (december 2009) *Verleden in beeld. Geschiedenis en mythe in film*

Jaargang 25

(nummers à € 5,00)

- 1 (april 2010) *Een goede historicus. Negentiende-eeuwse idealen en praktijken (digitaal)*
- 2 (september 2010) *Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving*
- 3 (december 2010) *Priesters, prostituees en procreatie. Seksuele normen en praktijken in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd*

Jaargang 26

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2011) *Vergeten verleden. Onderbelichte thema's in de moderne geschiedschrijving*
- 2 (september 2011) *Religieuze politiek. Nieuwe interpretaties van een modern concept*
- 3 (december 2011) *Een behouden vaart? De Nederlandse betrokkenheid bij kaapvaart en piraterij*

Jaargang 27

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2012) *Aan het hof. Rivaliteit, legitimiteit en successiestrijd aan de Euraziatische hoven, 1250-1750*
- 2 (september 2012) *Struggles of Democracy. Gaining influence and representation in American politics*
- 3 (december 2012) *Met het kruis getekend. Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem*

Jaargang 28

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2013) *Onbekend maakt onbemind. Negatieve karakterschetsen in de vroegmoderne tijd*
- 2 (september 2013) *Verraderlijke rijkdom. Economische crisis als historisch fenomeen.*
- 3 (december 2013) *Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes*

Eerder verschenen

Jaargang 29

(nummers à € 7,50)

1 (april 2014)

Identiteit door strijd. Migranten en minderheden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog

2 (oktober 2014)

Van bestraffing naar behandeling. Geestesziekten in de moderne tijd

Jaargang 30

(nummers à € 9,00)

1 (januari 2015)

De invloed van steppevolkeren. Mongools juk of Pax Mongolica?

2 (mei 2015)

Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf

3 (oktober 2015)

Kennis is macht. Een geschiedenis van spionage en inlichtingendiensten

Jaargang 31

(nummers à € 9,00)

1 (januari 2016)

Uit de as herrezen. Representativiteit en receptie van Pompeii en Herculaneum

2 (mei 2016)

Helden en antihelden. De memory culture over omstreden individuen

3 (oktober 2016)

Een beladen geschiedenis. De dekolonisatieoorlog in Indonesië, 1945-1949

Jaargang 32

(nummers à €9,00)

1 (januari 2017)

Verzonken en verbeven. Plato's Atlantis van klassieke mythen tot nazi-utopie

2 (mei 2017)

Binnen de gelederen. Krijgsmacht in de samenleving, 1800-1940

3 (oktober 2017)

Naar de stembus. Honderd jaar algemeen kiesrecht in Nederland

Jaargang 33

(nummers à €9,00)

1 (maart 2018)

Stad van de toekomst? Stedenbouwkunde van oudheid tot heden

2 (mei 2018)

Tussen vriendschap en vijandschap. Nederland en Japan door de eeuwen heen (digitaal)

3 (oktober 2018)

Veldslagen en verslaggevers. De ontwikkeling van de oorlogsjournalistiek

Jaargang 34

(nummers à €9,00)

1 (januari 2019)

Tussen kunst en koning. De relatie tussen kunst en politiek vanaf de middeleeuwen

2 (mei 2019)

Over vette en magere jaren. Voedselgeschiedenis vanaf de Griekse agora tot op de Amerikaanse televisie

3 (oktober 2019)

Diplomatie buiten haar boekje. New Diplomatic History door de eeuwen heen

Jaargang 35

(nummers à €9,00)

1 (januari 2020)

Moderne middeleeuwen. New Medievalism in hedendaagse populaire cultuur

2 (mei 2020)

Een uitgesproken taboe. LHBT'ers en seksualiteit in de geschiedenis

3 (november 2020)

De grenzen voorbij. Migratie buiten Europa door de eeuwen heen

Jaargang 36

(nummers à €10,00)

1 (februari 2021)

Veerkracht en kwetsbaarheid. Natuurverschijnselen in historisch perspectief

2 (juni 2021)

Strijd voor gelijkheid. Een blik op de zwarte geschiedenis van de Verenigde Staten

3 (november 2021)

30 jaar postcommunisme. Op zoek naar een nieuw evenwicht